

نشست راهبردی (۴)
تحلیل عملکرد جمهوری اسلامی ایران در برگزاری مناسک حج
بر پایه منویات امام خمینی علیه السلام
(از نظر تا عمل)

دکتر محمد هادی فلاح زاده

پژوهشکده حج و زیارت

گروه مطالعات اجتماعی

دی ماه ۱۳۹۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پژوهشگرده حج و زیارت برگزار می‌کند

سلسله نشستهای مطالعات راهبردی (۴)

بررسی و تحلیل عملکرد جمهوری اسلامی

در تحقق منویات امام خمینی در حج (از نظر تا عمل)

با حضور:

باحضور: دکتر محمدهادی فلاح زاده

نخست
علمی

۵ شنبه / ۱۹ دی ماه ۹۸ / ساعت ۱۰:۰۰

زمان:

۷۵ متری عمار پاسر / خیابان شهید قدوسی / تیش کوچه ۱۱

مکان:

ساختمان حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت / طبقه ۵

دسامه

۰۰۰

تولید علم و پیشبرد آن منحصر در تدوین کتاب یا مقاله نیست، بلکه بسیاری از قدم‌های مؤثر در کرسی‌های آزاداندیشی و نشست‌های علمی برداشته می‌شود. از این رو پژوهش‌کده حج و زیارت - همسو با اهداف پژوهشی تعیین‌شده و تولید آثار متعدد و متنوع، در قالب کتاب، مقاله، نرم‌افزار و... - اقدام به برگزاری نشست‌های علمی با حضور نظریه‌پردازان و اندیشمندان عرصه حج و زیارت نموده است. یکی از عرصه‌های مهم مطالعاتی در این مورد، مطالعات راهبردی است که به سیاست بین‌الملل، ژئواستراتژی، دیپلماسی و همکاری‌های بین‌المللی، اهداف و ساختارهای سازمانی، محیط‌کاوی راهبردی و بررسی مسائل در راستای تحقق

مأموریت‌ها در عرصه حج و زیارت، توجه ویژه‌ای دارد. مطالعه راهبردی به تبیین و تجویز یک رشته راهبردها، الگوها و طرح‌های راهبردی می‌پردازد و به دنبال ایجاد زاویه دید و نگاه‌های کلان برای مدیران، سیاست‌گذاران و کارشناسان است. مطالعات راهبردی مبتنی بر روش تعاملی و گفت‌وگومحور است و مطالعاتی کلان محسوب می‌شود و از این جهت، با برگزاری نشست‌ها و میزگردهای علمی تناسب زیادی دارد.

در این نشست‌ها، آخرین نظریه‌پردازی‌ها در موضوع حج و زیارت مطرح و در حضور فرهیختگان حوزه و دانشگاه، روحانیون کاروان‌ها و نیز متخصصان رشته مربوطه، بررسی و تحلیل شده است. کتابچه‌ای که در اختیار شماست ماحصل نشست علمی با حضور دکتر محمد هادی فلاح است که در تاریخ ۱۹ دی ماه ۱۳۹۸ در پژوهشکده حج و زیارت منعقد گردید. مطالب این نشست به همت دکتر محسن محمدی بازخوانی، ویرایش و برای چاپ تنظیم شده است.

پژوهشکده حج و زیارت ضمن قدردانی از نظریه‌پردازان، نقادان و شرکت‌کنندگان در این نشست‌ها، اقدام به انتشار مباحث یادشده در قالب کتابچه نموده، تا مورد استفاده علاقه‌مندان و دانش‌پژوهان عرصه حج و زیارت قرار گیرد و روزه‌ای برای اندیشه‌های

نو و نظریه پردازی‌های جدید در این عرصه شود. امید است این زحمات مقبول حضرت
بقیة الله الاعظم قرار گیرد.

معاونت پژوهش

پژوهشکده حج و زیارت

طرح موضوع

یکی از منابع مطالعات راهبردی، اسناد بالادستی است و یکی از اسناد مهم بالادستی در حج و زیارت، سخنان و پیام‌های امام خمینی و مقام معظم رهبری است. انقلاب اسلامی بر اساس قرائت ویژه‌ای از دین شکل گرفت که آنرا را فقط در ابعاد فردی و مناسکی خلاصه نمی‌کرد. بلکه به عقیده امام خمینی بخش مهم و اصلی دین، جاری بودن در بستر سیاسی و اجتماعی جامعه است. بر این اساس حضرت امام فرمودند: «والله اسلام تمامش سیاست است».

این نگاه امام خمینی به دین که انقلاب نیز (هم در فقه سیاسی و هم در عرفان اجتماعی) بر اساس آن شکل گرفت، در حج نیز بروز یافت. بر این اساس امام که احیاگر دین و بانی انقلاب اسلامی بود، احیاگر حج ابراهیمی نیز شد.

این نشست با هدف بررسی اندیشه امام خمینی پیرامون حج ابراهیمی و سازکارهای اجتماعی نمودن آن برگزار می گردد و به سوالات ذیل پاسخ داده خواهد شد.

- ❖ اسلام ناب محمدی از دیدگاه امام خمینی چه شاخص هایی دارد؟
- ❖ جایگاه حج در هندسه اسلام ناب محمدی چگونه است؟
- ❖ از دیدگاه امام خمینی حج ابراهیمی چگونه محقق می گردد؟
- ❖ در دوره استقرار جمهوری اسلامی (چهل سال) چگونه این اندیشه عملیاتی و اجرایی شده است؟

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَوَّرَ قُلُوبَنَا بِشُعَاعِ أَنْوَارِ الْمَحَبَّةِ الْعَلَوِيَّةِ، وَجَعَلَنَا مِنَ الْمُتَمَسِّكِينَ
بِالْوِلَايَةِ الْمُرْتَضَوِيَّةِ، الَّذِي فَرَضَ اللَّهُ مَوَدَّتَهُ عَلَيَّ الْعَرَبِيَّةِ وَالْعَجَمِيَّةِ.

با عنایت به اینکه بحث حول محور گفتمان فکری امام خمینی و تحقق حج ابراهیمی است لذا لازم است مختصری پیرامون گفتمان امام بحث شود. اگر گفتمان فکری امام را ذیل مفهوم اسلام ناب محمدی (احیاگرانه) در نظر بگیریم برای عملیاتی شدن گفتمان فکری امام باید به بعد احیاگرانه اسلام ناب محمدی از دیدگاه امام بیشتر توجه کنیم. به بیانی دیگر اسلام ناب محمدی یا همان اسلام احیاگرایانه در قالب نظریه ولایت فقیه مفهوم سازی شده است. مفهوم سازی و عملیاتی شدن این گفتمان توسط حضرت امام از جمله‌ی بزرگ‌ترین احیاگری‌های دین پس از ائمه معصومین علیهم‌السلام است. به تعبیری پس از دوران ائمه طاهرین علیهم‌السلام تا امروز، جریان‌های مختلفی به عنوان احیاگر در حوزه دین مطرح شده‌اند، ولی جریان فکری حضرت امام از جریان‌های مهم و تأثیرگذار احیاگری است که به تشکیل حکومت دینی معتقد بود و در این راستا اقدام

عملی انجام داد.

برای شناخت اندیشه امام باید به مبانی نظری و فکری ایشان نیز توجه کرد. احیاگری دینی امام خمینی علیه السلام با نگاهی جامع‌گرایانه به دین در برگیرنده مبانی اصیل سنت و در عین حال معطوف به بهره‌گیری از عناصر و مؤلفه‌های نوین دینی در نوسازی جهان بود.^۱

امام خمینی علیه السلام در مسیر احیاگری دینی اصالت‌هایی را که در سیر تحول تاریخی به خرافات و افسون‌های ذهنی و داوری‌های غیر واقعی آلوده شده بودند، بازسازی کرد. به این ترتیب با اتصال حال و آینده به پیشینه تاریخی به بازسازی تاریخی اسلام ناب محمدی پرداخت و از فقر تاریخی‌گری تفکر مدرن^۲ و ضد پیشرفت بودن جریان‌های بنیادگرای سلفی^۳ فاصله گرفت.^۴ از این رو احیاگری امام خمینی علیه السلام نه به معنای تحجر،

۱. ر.ک: عباسی، «امام خمینی علیه السلام و احیاگری دینی: تغییر در پارادایم»، مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی علیه السلام، ج ۱، ص ۷۳.

۲. ر.ک: پوپر، فقر تاریخی‌گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، ترجمه احمد آرام.

۳. زارع، مجموعه آخرین انقلاب قرن، (ایدئولوژی انقلاب اسلامی ایران)، ج ۱، ص ۳۲۰.

۴. ر.ک: نامدار، «حکیم وحدت و زعیم کثرت (امام خمینی علیه السلام متفکر دوران گذار به جامعه توحیدی)»، امام خمینی علیه السلام و اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، ص ۴۹۲-۴۹۸.

عقب نگه داشتن و عدم بهره‌مندی از تمدن بود و نه با ایمان متدینین تضاد داشت.^۱ امام خمینی علیه السلام با طرح ابعاد واقعی اسلام به مسلمانان فهماند که اسلام علاوه بر ابعاد مناسکی، منبعی قوی و پرتحرک در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است.^۲ ایشان با اینکه در مواجهه با اندیشه و فلسفه غربی بسیار محتاط و دقیق بود و بر وارداتی و غیر بومی بودن فضا، زمینه‌ها و نحوه نگرش اندیشه تجدد تأکید داشت،^۳ ولی دستاوردهای بشری و تکنولوژی غربی را طرد نمی‌کرد؛ بلکه قائل به ایدئولوژی‌زدایی از آنها بود. یعنی مبانی مادی‌گرایانه آن را می‌زدود و از آن به عنوان دستاوردهای بشری (مخلوقات خدا) در افق چشم‌انداز تمدن اسلامی استفاده می‌کرد.^۴ امام خمینی علیه السلام در جای جای کلام و نوشتار خود از نفی جدایی سیاست از دیانت

۱. ر.ک: نامدار، «امام خمینی علیه السلام و نقد تجدد و ترقی در جامعه دینی و غیر دینی»، مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام، ص ۵۷-۱۰۳.
۲. هوبر، «دستاوردهای انقلاب اسلامی در جهان امروز»، مجله حضور، شماره ۱، خرداد ۱۳۷۰، ص ۷۶.
۳. ر.ک: نجفی، «امام خمینی علیه السلام و نقد مدرنیزاسیون در اندیشه ترقی (بر اساس اصول اندیشه تعالی)»، مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام، ص ۲۵-۵۵.
۴. ر.ک: نجفی، تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، ص ۱۰۲-۱۰۵.

سخن گفته^۱ و جنجال جدایی دین از سیاست را از پروژه های خبثت گونه و توطئه گرانه استعمار می دانست.^۲ از نظر ایشان بین دیانت و سیاست رابطه تعاملی (تأثیر و تأثر) برقرار است؛^۳ به عبارت دیگر بنا به تفسیر فلاسفه سیاسی، اخلاق به سیاست تعیین می دهد و سیاست به اخلاق تحصیل می بخشد.^۴ تفسیر عالمانه و جامع نگر امام از سیاست و دیانت به گونه ای است که دین و سیاست را در نفس الامر همنشین می بیند. بنابراین از دیدگاه ایشان مسائل عبادی اسلام در عین عبادی بودن، جنبه اجتماعی نیز دارند؛ یعنی عموم احکام و دستورهای اسلامی مانند منشوری چندبعدی، ابعاد، مراتب و لایه های متعدد و منسجمی دارند.^۵

۱. ر.ک: امام خمینی، صحیفه امام، ج ۴، ص ۱۹-۲۰ و ج ۶، ص ۲۸۶-۲۸۷.

۲. همان، ج ۵، ص ۱۸۸ و ج ۶، ص ۲۰۲.

۳. ر.ک: نامور، «اخلاق و سیاست در اندیشه امام خمینی»، مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج ۲، ص ۳۱۵-۳۴۲.

۴. ر.ک: خراسانی، اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷؛ دانیل اچ.فرانک، «پیوند اخلاق و سیاست در تفکر اسلامی»، ترجمه مسعود صادقی علی ابادی، متین، ش ۹، زمستان ۱۳۷۹.

۵. . ر.ک: مقیمی، «هم نشینی دین و سیاست از منظر امام خمینی»، مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج ۱، ص ۴۱.

«اسلام بزرگ، دین توحید و شکننده شرک و کفر و بت پرستی‌ها و خودپرستی‌هاست؛ دین فطرت و رهایی‌بخش از قید و بندهای طبیعت و وسواس شیاطین جن و انس در نهان و ظاهر است و دین سیاست مُدُن و راهنمای صراط مستقیم لاشرقیه و لاغربیه است؛ دینی است که عباداتش توأم با سیاست، و سیاستش عبادت است»^۱

امام خمینی علیه السلام احکام فقهی و فردی را از زاویه اجتماعی و سیاسی می‌دیدند و معتقد بودند: بسیاری از احکام عبادی اسلام منشأ خدمات اجتماعی و سیاسی است. عبادت‌های اسلام اصولاً توأم با سیاست و تدبیر جامعه است؛ مثلاً نماز جماعت، اجتماع حج و جمعه در عین معنویت و آثار اخلاقی و اعتقادی، حائز آثار سیاسی است. اسلام بستر این‌گونه اجتماعات را فراهم کرده تا جامعه علاوه بر بهره‌مندی از ابعاد دینی، از ابعاد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی این اجتماعات بهره‌مند گردد و انسجام و وحدت مذهبی و ملی در جامعه متبلور گردد. در چنین شرایطی شکل‌گیری این اجتماعات می‌تواند زمینه رشد دینی گردد، عواطف، برادری و همکاری افراد تقویت شده و جامعه رشد فکری بیشتری پیدا نماید. همچنین برای غلبه بر مشکلات سیاسی و اجتماعی

۱ . امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۵۸.

تلاش جستجوگرایانه با رویکردی خدامحور آغاز و در نهایت اینکه به جهاد و کوشش دسته جمعی پرداخت.^۱

ایشان در جای دیگر، همه احکام اسلامی مانند نماز، حج، زکات و خمس را مخلوط با سیاست می‌دانند: «[اسلام] همه احکامش یک احکام مخلوط به سیاست است... نمازش مخلوط به سیاست است. حجتش مخلوط به سیاست است. زکاتش سیاست است؛ اداره مملکت است. خُمسش برای اداره مملکت است».^۲

بنابراین: امام به عنوان منادی ارتباط وثیق دین و سیاست و احیاگر بزرگ تفکر دینی با تبیین نظریه ولایت فقیه، حکومت دینی و تأسیس نظام جمهوری اسلامی به عنوان تجسم عینی پیوند دین و سیاست از نقشه شوم استعمارگران پرده برداشت و با معرفی اسلام ناب محمدی ﷺ، طرح جامعیت و جاودانگی اسلام، ابعاد سیاسی اسلام و پاسخگویی آن به نیازهای اساسی جامعه را با بیانی روشن و گویا و قلمی صریح و شیوا مورد تأیید قرار داد.^۳

۱. امام خمینی، ولایت فقیه، ص ۱۳۱.

۲. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۸.

۳. سبحانی‌نیا، «پیوند دین و سیاست از منظر امام خمینی»، مجموعه مقالات کنگره امام خمینی علیه السلام و اندیشه حکومت اسلامی، ج ۱، ص ۱۲۷.

انقلاب شکوهمند اسلامی ایران یقیناً الگوی موفق‌تری از تاریخ صدر اسلام، خصوصاً از حماسه حسینی است. از این رو احیاگری امام خمینی علیه السلام تنها به ابعاد معرفتی و تعبدی دین خلاصه نمی‌شود. ایشان هم در ابعاد معرفتی و هم در ابعاد عملی به احیای دین اسلام پرداخت. و نه تنها در ابعاد معرفتی تک‌بعدی نبود، بلکه در ابعاد عملی نیز جامع ابعاد بودند. اگر بخواهیم شخصیت امام را در قالب جملاتی (اختصاراً) بیان نماییم می‌توانیم بگوییم امام خمینی:

- _ تنها فقیهی برجسته نبود که فقط ابعاد فقهی اسلام را حیات بخشید؛
- _ تنها متکلم و فیلسوف نبود که صرفاً ابعاد اعتقادی و هستی‌شناختی دین را احیا کند؛
- _ تنها مفسر قرآن‌شناس یا محدث سنت‌شناس نبود که در قرآن‌شناسی یا سنت‌شناسی، حیاتی دوباره بیافریند؛
- _ تنها شخصیت عرفانی و معنوی برجسته‌ای نبود که ابعاد معنوی و عرفانی اسلام را زنده کند؛
- _ تنها عالم سیاسی یا حقوقدان نبود که ابعاد سیاسی یا حقوقی دین را به بشریت بشناساند؛

_ تنها عابد صرف نبود که ابعاد عبادی اسلام را مطرح کند؛

_ تنها حاکم صرف نبود که حکومت اسلامی را شکل و حیات بخشد؛

_ تنها انسان اخلاقی صرف نبود که اخلاق دینی را در عمل به نمایش گذارد؛

_ تنها عارف صرف نبود که سیر و سلوک دین را به اهل سلوک بیاموزد؛

_ تنها متشرع صرف نبود که پایبندی به فرائض و نوافل را احیا کند؛

_ تنها زاهد نبود که زهد اسلامی را به ما نشان دهد؛

_ تنها انقلابی‌ای مبارز نبود که در مصاف دشمنان، آماده مبارزه، جانفشانی،

هجرت، حبس، غربت و فداکاری باشد.

بلکه شاگرد راستین مکتب اسلام ناب محمدی و اهل بیت طاهرین علیهم‌السلام بود که به

سبب بهره‌مندی صحیح از آموزه‌های آن شخصیتی جامع یافته و تلاش می‌نمود

جلوه‌هایی از آن را در جامعه اسلامی ایران متجلی نماید. از جمله حوزه‌هایی که به

دقت مورد توجه ایشان قرار گرفته و به عنوان پرچم اسلام ناب محمدی مطرح گردید،

حج به عنوان نماد وحدت و انسجام امت اسلامی بود.

بخش اول: تشریح و توصیف موضوع

- جایگاه اسلام ناب از دیدگاه امام خمینی علیه السلام
- جایگاه حج ابراهیمی در اسلام ناب از دیدگاه امام خمینی علیه السلام

جایگاه اسلام ناب در اندیشه امام خمینی علیه السلام

منظور از اسلام ناب محمدی همان اسلام حقیقی و اصیلی است که از صاحب آن، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بی هیچ پیرایه و آرایشی به امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام، و پس از آن حضرت به ائمه بعدی علیهم السلام منتقل شده و در قول و عمل، و عقیده و رفتار به آن پایبند بوده و از آن بزرگواران نسل به نسل و دست به دست گشته تا به ما رسیده است.^۱

در این سیر تاریخی، بخشی از اسلام گاهی از طرف قشری اندیشان متظاهر و گاهی از طرف روشنفکرانهای مقهور تمدن غرب و گاهی به طور مستقیم از طرف دشمنان خارجی برای کم اثر کردن نیروی عظیم موجود در جهان اسلام، مورد تحدید و تحریف

۱. ر.ک: فلاح پور، «ابعاد و مرزهای اسلام ناب محمدی صلی الله علیه و آله از دیدگاه امام خمینی علیه السلام»، فصلنامه مصباح (دانشگاه

امام حسین علیه السلام)، سال یازدهم، شماره ۴۱، فروردین ۱۳۸۱، ص ۳۷.

واقع شده است.

در همه این موارد نوعی نگاه تقلیل‌گرایانه به اسلام وجود داشته است که بر اساس آن، اسلام به ابعاد فردی و مناسکی محدود شده و تنها ظواهری از دیانت باقی مانده است. بر این اساس از حقیقت اسلام و دین الهی خبری نیست و عملاً هیچ‌گاه در راستای مأموریت اصلی اسلام ناب، یعنی نجات‌بخشی محرومان، مستضعفان و ستم‌دیدگان حرکت نمی‌کند؛ بلکه حتی با قلب اصول و مفاهیم اصیل اسلامی به توجیه بیدادگری‌ها، چپاول‌ها و غارت‌گری‌های ظالمان و مستکبران و ابزار برای ساکت کردن مظلومان، ستم‌دیدگان و خاموشی و خفقان توده‌های ستم‌دیده تبدیل می‌شود.

امام خمینی علیه السلام این اسلام تحریف‌شده، متظاهرانه و بی‌محتوا را که در خدمت استکبار و به طور ویژه در خدمت استعمارگری آمریکا قرار دارد، «اسلام آمریکایی» در مقابل «اسلام ناب محمدی» نامیده‌اند.

اسلام آمریکایی یک استعاره برای اسلام تحریف‌شده است؛ چون امروز آمریکا نماد غرب و مقابله با اسلام است. در صدر اسلام مباحثی چون آمریکا و اسلام آمریکایی مطرح نبوده و مظاهر به گونه دیگری بوده است. امام خمینی علیه السلام هرچه را غیر از اسلام

ناب است در نظر می‌گیرد و آن را بنا به مقتضیات زمانه اسلام آمریکایی می‌نامد. ایشان برای تمیز اسلام ناب محمدی از اسلام آمریکایی، شاخص‌های اسلام ناب محمدی را مطرح می‌نمایند و معتقدند با شناخت شاخص‌ها و عامل شدن به اصول اسلام ناب محمدی، اسلام آمریکایی از محتوا تهی شده و مطرود خواهد گردید.

شاخص‌های اسلام ناب

۱. دین‌شناسی

در بعد دین‌شناسی، اسلام ناب با هرگونه قشریگری، جمود، سطحی‌نگری و ظاهرپینی مخالف، و همواره با نقد و نظر، پویایی و شکوفایی موافق است و هیچ‌گاه با مهر تکفیر و تفسیق به تقابل با اندیشه‌های نو نمی‌پردازد؛ بلکه ضمن پایبندی به سنت‌های صحیح و اصولی، پیوسته نقد و نظر، همراه با برهان و استدلال را مورد تأیید و تأکید قرار می‌دهد و از روش‌های جدید و کارآمد، کمال بهره را می‌برد و هیچ‌گاه از پرسش و طرح مسائل روز و مشکلات فکری جوامع بشری فرار نمی‌کند. به واقع مسائل جدید و مستحدثه به فراخور مقتضیات زمان از اصلی‌ترین مشغله‌های ذهنی پیروان اسلام

ناب است.

امام خمینی علیه السلام در ساحت عملی، این بعد اسلام ناب را بازنمایی می‌کند. ایشان هم فقیهی بزرگ است و هم فیلسوف و عارفی استثنایی، که ضمن تعبد به ظواهر شرع، به معرفی ابعاد معنوی و باطنی دین نیز همت می‌گمارد. آثار عرفانی و فلسفی ایشان مؤید این مدعاست.

برخی از اقدامات امام در این راستا توسط برخی از قشریگراها مورد تردید قرار گرفت یا رد شد که به عنوان نمونه می‌توان به دو مورد ذیل اشاره کرد:

تفسیر عرفانی امام از قرآن کریم با نامه‌های به ظاهر خیرخواهانه برخی قشریگرایان، در تفسیر دو آیه آغازین سوره حمد در پنج جلسه متوقف شد.

در سال ۱۳۶۷ امام به رهبر وقت شوروی، گورباچف نامه نوشت و از او خواست تا در آثار صدرالمآلهین شیرازی و محی‌الدین ابن‌عربی تحقیق کند. این دعوت حضرت امام بی‌ارتباط به اسلام اعلام شد؛ زیرا فقهای معاصر ملاصدرا و محی‌الدین ابن‌عربی را به دلیل توجه به فلسفه و عرفان، تکفیر کرده بودند.

۲. فقه‌شناسی و احکام عملی

در بعد فقهی در اسلام ناب، تنها به ظواهر احکام بسنده نمی‌شود؛ بلکه ضمن حفظ ظواهر و پایبندی و عمل به احکام ظاهری شریعت، به فلسفه احکام، بلکه به اسرار احکام نیز توجه جدی صورت می‌گیرد. بنابراین هیچ‌گاه غایات، اهداف، اسرار و باطن، فدای مقدمات و ظاهر دین نمی‌شود.

توجه امام خمینی علیه السلام به اسرار عبادات از جمله اسرار نماز، روزه، حج و... از همین روست. لذا ایشان در کنار تألیفات فقهی و پیش از آنها به تألیف کتاب‌های عرفانی برای شناساندن اسرار و ابعاد معنوی و باطن عبادات می‌پردازد. نگارش کتاب‌های سر الصلوة و آداب الصلوة، پیام‌هایی که به مناسبت حج و لزوم توجه به اسرار این فریضه الهی ارائه می‌کردند و سخنرانی‌های ایشان در آستانه ماه مبارک رمضان و لزوم توجه به اسرار روزه، مؤید همین معناست.

حضرت امام، فقه اسلام ناب را هم فقه سنتی و هم فقه پویا و پاسخگوی نیازهای امروز بشر می‌دانند:

ان شاء الله با کمک همه دست‌اندرکاران امور حوزه موفق شوید پاسخگوی سؤالات

جهان اسلام شوید. این مسئله نباید فراموش شود که به هیچ وجه از ارکان محکم فقه و اصول رایج در حوزه‌ها نباید تخطی شود. البته در عین اینکه از اجتهاد جواهری به صورتی محکم و استوار ترویج می‌شود، از محاسن روش‌های جدید و علوم مورد احتیاج حوزه‌های اسلامی استفاده گردد.^۱

البته این سخنان به معنای بی‌توجهی به مناسک فقهی در اندیشه امام نیست؛ به عبارت دیگر رویکرد سیاسی - اجتماعی و عرفانی - اخلاقی امام خمینی علیه السلام در موضوع حج مانع از نگرش‌های دقیق فقهی ایشان نشد؛ چنان‌که ایشان در توصیه به زائران خانه خدا می‌فرمایند:

به خواهران و برادران محترم کشورهای اسلامی قبل از هر چیز این نکته را باید عرض کنم که صورت حج، این عبادت بزرگ را که برای انجام آن مشرف می‌شوید، به صورتی شایسته و موافق دستور الهی انجام دهید و مسائل آن را نزد علمای اعلام با دقت فراگیرید. مبایداً خدای ناخواسته پس از انجام حج و گذشت وقت معلوم شود که خللی در آنها وارد شده و موجب بطلان حج گردیده و زحمتهای شما هدر رفته است.

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۳۸۰، پیام امام در پاسخ به گزارش شورای مدیریت جامعه مدرسین حوزه علمیه قم در تاریخ ۱۳۶۸/۲/۱۷.

حضرات آقایان علمای محترم کوشش فرمایند که زائران محترم را به وظایف خود آشنا نمایند، تا صورت حج مطابق شرع مطهر انجام گیرد.^۱

۳. مسائل سیاسی، اجتماعی

اسلام ناب به دلیل جامعیت دین و فقه اسلامی، تنها به ابعاد عبادی و فردی دین اکتفا نمی‌کند و دین را مفهومی اجتماعی می‌داند و علاوه بر توحید فردی، در صدد ایجاد جامعه توحیدی در ابعاد گوناگون برای بشریت است. لذا برای تمام ابعاد اجتماعی نسخه هدایت و دستورالعمل و قانون ارائه می‌کند. از این رو اسلام ناب، حکومت را جزء دین می‌داند و سیاست را عین دینت می‌انگارد و وظیفه دینداران را تلاش جدی در عرصه سیاسی می‌داند؛ چراکه تحقق قسط و عدالت اجتماعی را مهم‌ترین هدف سیاسی - اجتماعی اسلام تلقی می‌کند.

امام خمینی علیه السلام تفکر جدایی دین از سیاست را از اندیشه‌های استعمارگران غرب می‌داند و در این زمینه چنین می‌گوید:

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۳۶ - ۳۳۷.

استعمارگران به نظر ما آوردند که اسلام، حکومتی ندارد؛ تشکیلات حکومتی ندارد. بر فرض که احکامی داشته باشد، مجری ندارد، و خلاصه اسلام فقط قانونگذار است. واضح است که این تبلیغات، جزئی از نقشه استعمارگران است برای بازداشتن مسلمین از سیاست و اساس حکومت...^۱

هم‌اکنون نیز عده‌ای از روشنفکران و فعالان سیاسی، با نظر امام خمینی علیه السلام در برپایی حکومت دینی و ولایت فقیه مخالف‌اند.

۴. ظلم‌ستیزی و حمایت از محرومان

به دلیل اینکه مهم‌ترین هدف سیاسی و اجتماعی اسلام برقراری قسط و عدالت اجتماعی و نظام عادلانه توحیدی در ابعاد گوناگون آن است، پیروان اسلام ناب محمدی صلی الله علیه و آله خود را پیوسته موظف می‌دانند که از ستم‌دیدگان و محرومان و مستضعفان حمایت و دفاع کنند و با ستمگران و مستکبران و طواغیت مبارزه‌ای بی‌امان داشته باشند. از این‌رو هدف اسلام ناب در بعد اقتصادی و معیشتی، رفع محرومیت از

۱. امام خمینی، ولایت فقیه، ص ۲۰.

همه محرومان و بهره‌مندی همه توده‌ها و قشرهای گوناگون جامعه از نعمت‌های الهی و مواهب خدادادی است.

امام خمینی علیه السلام در این باره می‌گوید:

ما وظیفه داریم مردم مظلوم و محروم را نجات دهیم. ما وظیفه داریم پشتیبان مظلومین و دشمن ظالمین باشیم. همین وظیفه است که امیرالمؤمنین علیه السلام در وصیت معروف به دو فرزند بزرگوارش تذکر می‌دهد و می‌فرماید: «وکونا للظالم خصما و للمظلوم عونا»^۱ «دشمن ستمگر و یاور و پشتیبان ستم‌دیده باشید»^۲.

مخاطبان پیام‌های امام راحل سه گروه‌اند:

۱. مستضعفین عالم؛ همه انسان‌ها بدون توجه به اینکه چه دینی دارند؛
۲. نشستگان کنار خانه خدا؛ تمام مسلمانان با هر فرقه، مذهب، ایده و عقیده؛
۳. پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام.

امام خمینی علیه السلام به فراخور مطالبی که بیان می‌کرد هر یک از این افراد را مخاطب قرار

۱. نهج البلاغه، نامه ۴۷.

۲. امام خمینی، ولایت فقیه، ص ۳۴.

می‌داد. اما ایشان ظلم‌ستیزی و حمایت از محرومان را دسته‌بندی نمی‌کند و همه این گروه‌ها را مخاطب قرار می‌دهد؛ چون ایشان معتقد است اسلام باید جهانی و فراگیر شود. مکتب، اسلام و پیامبر ﷺ خاتم‌النبیین است. پس باید میانی پیامبر گرامی اسلام ﷺ، عالم را فرا بگیرد. پس امام راحل به عنوان منادی این دین باید همه را مورد خطاب قرار دهد. در مقابل این عام‌گرایی و شمول‌گرایی امام خمینی علیه السلام، برخی با تقلیل‌گرایی، حتی درون پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام نیز دسته‌بندی ایجاد می‌کنند.

۴. عبادت و انس با معبود

در بعد عبادی در فرهنگ اسلام ناب، حقیقت دعا از سنخ قول و سخن نیست؛ بلکه از سنخ حال است و سخنان داعی، از حالت روحی و درونی او حکایت می‌کند؛ چنان‌که حقیقت عبادت، ظاهر افعال و اوراد و اقوال عابد نیست؛ بلکه حقیقت آن، عبودیت عبد در پیشگاه معبود است که لازمه آن، تن زدن از بندگی غیر خدا و تن دادن به بندگی معبود حقیقی است. عبادت عابد، از عبودیت او حاکی است؛ وگرنه عبادت ظاهری بدون عبودیت، جز ریا و نفاق نیست که آن نیز عین کفر و شرک، و برخلاف توحید و یگانه‌پرستی است.

در عین حال پیرو اسلام ناب هیچ‌گاه وظیفه مبارزه با طواغیت را به بهانه عبادت خدا فراموش نمی‌کند. از این رو عبادات او با سیاست در می‌آمیزد و در نمازش نفی طاغوت را شعار خویش می‌سازد تا بتواند به الوهیت الله اعتراف کند. او در حج نیز به صورت آداب بسنده نمی‌کند؛ بلکه به پیروی از ابراهیم خلیل ع با شکستن بت‌ها و اظهار برائت از نمرد و نمرویدان زمان، به پروردگار خویش لبیک می‌گوید.

بنابراین مبارزه با طاغوت و انقلابی بودن و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی، هیچ‌گاه مانع از ارتباط و اتصال به عالم غیب و انس با معبود نیست؛ چراکه اصل نفی طاغوت‌ها و مبارزه با مستکبران و تمام فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی نیز برای تحقق بخشیدن به توحید حقیقی در زندگی فردی و اجتماعی و عبودیت حق تعالی است. لذا مؤمنان به اسلام ناب هرگز به بهانه مبارزه با طاغوت و استکبار یا فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی و خدمت به خلق، از عبودیت و عبادت خالق سر باز نمی‌زنند و هر خدمتی برای خلق، در نظر آنها برای خشنودی خالق است.

۵. اخلاق و عرفان

در حوزه اخلاقیات نیز کسب فضائل و مکارم اخلاقی و پیراستن نفس از رذائل

اخلاقی و کدورت‌های روحی، جزء لوازم عملی اسلام ناب است و تقوای عملی و سیر و سلوک معنوی و تعالی روحی و عرفان عملی همراه با عرفان نظری، از اهداف جدی اسلام ناب به شمار می‌آید. از آن رو که اخلاقیات آدمی بازتاب ایمانیات و اعتقادات اوست، به طور طبیعی پایبندی به آنها نیز از لوازم اعتقادات و باورداشت‌های او محسوب می‌شود؛ بلکه رابطه آنها با یکدیگر، نوعی عینیت و اتحاد است؛ به این صورت که باورداشت‌ها و ایمانیات در قلب و جان آدمی تحقق می‌یابد و نمود عینی و بازتاب بیرونی آن در اخلاقیات و عبادات و احکام عملی بروز و ظهور می‌کند. لذا میزان پایبندی به اصول اخلاقی و عملی، در واقع، حاکی از میزان باورداشت و اعتقاد قلبی آدمی است.

حج، جایگاه معنوی بسیار رفیعی دارد. مکه و مدینه دو شهر معنوی و مقدس هستند که در آن ائمه اطهار علیهم‌السلام حضور داشته و زندگی کرده‌اند. معنویات در این دو شهر پراکنده است و بر انسان تأثیر می‌گذارد. اما این محیط معنوی چقدر بین زائران نهادینه می‌شود؟ متأسفانه شاهد برخی رفتارهای نامناسب در فرودگاه یا حتی در منا و عرفات هستیم؛ یعنی همان رذائل اخلاقی قبل از حج بروز می‌کند که نشان می‌دهد آن ایمانیات

و اعتقادات، نهادینه نشده است تا رفتار افراد را تغییر دهد و اصلاح کند.

امام خمینی علیه السلام با اینکه در این زمینه گوی سبقت را از همگان ربوده بود و هم در عرفان نظری و هم در عرفان عملی در اوج بود، ولی به طور رسمی عرفان تدریس نمی‌کرد و شاگرد خاصی در این زمینه نداشت. در حقیقت این بعد از شخصیت علمی و عملی ایشان چندان شناخته شده نیست. اما آثار عرفانی ایشان که عموماً در سنین جوانی تألیف شده است، حاکی از اوج تبحر امام در عرفان نظری و عملی است.

امام خمینی علیه السلام هرچند در امتداد مکتب عرفانی پیشینیان آثاری نگاشت،^۱ ولی به طور کامل در اختیار فکر عرفانی آنان نبود و ضمن انتقاد از مشرب سیاسی - اجتماعی عارفان،^۲ در عمل نیز تصویری جدید از عرفان انقلابی ارائه کرد که در آن، دنیا و سیاست را مخل اشراقات نفسانی و مانع سیر و سلوک فردی ندانست؛ بلکه تداوم سلوک خویش را در سلوک جمع می‌دانست.^۳

۱. برخی از آثار عرفانی امام عبارت‌اند از: مصباح الهدایة الخلافة و الولاية، تعلیقات علی شرح فصوص الحکم و مصباح الانس، شرح چهل حدیث، معراج السالکین و صلاة العارفين، شرح حدیث جنود عقل و جهل.
۲. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۸، ص ۵۲۹.
۳. ر.ک: فراتی، «تعامل عرفان و سیاست در اندیشه امام خمینی»، امام خمینی و اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، ص ۳۲۴.

جایگاه حج در اندیشه امام خمینی علیه السلام

امام خمینی با چنین نگرش و درکی از اسلام، حج را مورد بررسی قرار داده است. در ادامه، برخی از آرای امام در مورد حج را مرور می‌کنیم:

«بزرگ‌ترین درد جوامع اسلامی این است که هنوز فلسفه واقعی بسیاری از احکام الهی را درک نکرده‌اند و حج با آن همه راز و عظمتی که دارد، هنوز به صورت یک عبادت خشک و یک حرکت بی‌حاصل و بی‌ثمر باقی مانده است».^۱

«حج عرصه نمایش و آیینه‌سنجش استعدادها و توان مادی و معنوی مسلمانان است».^۲

«حج بسان قرآن است که همه از آن بهره‌مند می‌شوند، ولی اندیشمندان و غواصان و

دردآشنایان امت اسلامی، اگر دل به دریای معارف آن بزنند و از نزدیک شدن و فرو رفتن

در احکام و سیاست‌های اجتماعی آن نترسند، از صدف این دریا گوهرهای هدایت و

رشد و حکمت و آزادگی را بیشتر صید خواهند نمود و از زلال حکمت و معرفت آن تا ابد

سیراب خواهند گشت».^۳

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۷۶.

۲. همان، ص ۷۷.

۳. همان.

«مسلم، حج بی‌روح و بی‌تحرک و قیام، حج بی‌برائت، حج بی‌وحدت و حجی که از آن هدم کفر و شرک برنیاید، حج نیست».^۱

«فریضه حج در بین فرائض از ویژگی‌های خاص برخوردار است و شاید جنبه‌های سیاسی و اجتماعی آن بر جنبه‌های دیگرش غلبه داشته باشد؛ با آنکه جنبه عبادی‌اش نیز ویژگی خاص دارد».^۲

«حج تجلی و تکرار همه صحنه‌های عشق‌افزین زندگی یک انسان و یک جامعهٔ متکامل در دنیا است، و مناسک حج، مناسک زندگی است، و از آنجا که جامعهٔ امت اسلامی از هر نژاد و ملیتی باید ابراهیمی شود تا به خیل امت محمد صلی الله علیه و آله و سلم پیوند خورد و یکی گردد و ید واحده شود، حج تنظیم و تمرین و تشکیل این زندگی توحیدی است».^۳

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۷۸.

۲. همان، ج ۱۵، ص ۱۶۸ (پیام به مسلمین جهان و زائرین بیت‌الله الحرام، ۱۵ شهریور ۱۳۶۰، ۷ ذی‌القعدة ۱۴۰۱).

۳. همان، ج ۲۱، ص ۷۷. همچنین ر.ک: محمدی ری‌شهری، «مبانی حج ابراهیمی از دیدگاه امام خمینی»، میقات حج، دوره ۱، شماره ۲، زمستان ۱۳۷۱، ص ۲۵؛ ورعی، «پیوند حج با امامت و ولایت»، میقات حج، دوره ۸، شماره ۳۲، تابستان ۱۳۷۹، ص ۲۰۴.

«امروز [اسرائیل] برادران فلسطینی و لبنانی عزیز ما را با تمام قدرت می‌کوبد و به خاک و خون می‌کشد. امروز اسرائیل با تمام وسائل شیطنانی تفرقه‌افکنی می‌کند. بر هر مسلمانی لازم است که خود را علیه اسرائیل مجهز کند. امروز کشورهای آفریقایی مسلمان ما زیر یوغ آمریکا و سایر اجانب و سرسپردگان آنان دست و پا می‌زنند. امروز آفریقایی مسلمان صدای فریاد مظلومانه خود را هرچه بیشتر بلند می‌کند. فلسفه حج باید جوابگوی این فریادهای مظلومانه باشد».^۱

«حج کانون معارف الهی است که از آن محتوای سیاست اسلام را در تمامی زوایای زندگی باید جست‌وجو نمود. ... مناسک حج، مناسک زندگی است. ... حج، تنظیم و تمرین و تشکل این زندگی توحیدی است».^۲

زندگی‌ای که حضرت امام می‌فرماید، زندگی به معنی «الدنیا مزرعة الآخرة» است؛ نه زندگی مادی‌گرایانه. امام خمینی برای زندگی دنیوی ارزشی قائل نیست. اما منظور امام خمینی از اینکه حج مناسک زندگی است، چیست؟

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۵۹-۱۶۰ [پیام به مسلمانان ایران و جهان (شناخت محتوای حج و وظایف مسلمانان)].

۲. همان، ج ۲۱، ص ۷۷.

در مورد مناسک (فقهی) حج اقدامات زیادی شده، ولی در ابعاد اجتماعی و سیاسی آن اقدامات کمی صورت گرفته است. عملکرد جمهوری اسلامی از این جهت جای نقد دارد. حج در میان سایر فرائض دینی، ابعاد سیاسی و اجتماعی بیشتری دارد که لازم است به این ابعاد، بیشتر توجه شود.

ساختار سازمان حج و زیارت و بعثه رهبری نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری‌ها بر ابعاد فقهی و مناسکی حج تمرکز دارد. معاونت‌های مختلف سازمان حج در خدمت ادای مناسک حج است. در بعثه رهبری نیز همین طور است. در هر یک از این مراکز، بخش‌ها و فرایندهای آموزش، حمل‌ونقل و اسکان زائران برای اجرای مناسک حج است. زائران، روحانیون و مدیران کاروان و بعثه‌های مراجع، همگی در راستای اجرای مناسک حج فعالیت می‌کنند. البته این اقدامات لازم و ضروری است؛ ولی باید به ابعاد سیاسی و اجتماعی حج بیشتر توجه شود. برخی افراد با مباحث و رویکردهای سیاسی در حج مخالف‌اند و معتقدند نباید حج را سیاسی کرد. ولی چنان‌که امام فرمودند، ابعاد سیاسی و عبادی حج با هم تعارضی ندارد.^۱

۱. حج از آن روزی که تولد پیدا کرده است، اهمیت بعد سیاسی‌اش کمتر از بعد عبادی‌اش نیست. بُعد سیاسی علاوه بر سیاستش، خودش عبادت است (امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۵۱).

در این بین تنها معاونت بین‌الملل بعثه رهبری، امور سیاسی و اجتماعی حج را دنبال می‌کند؛ در حالی که همه بخش‌های بعثه و سازمان حج باید چنین رویکردی داشته باشند. نوع ساختار بر عملکرد و هویت سازمان تأثیر می‌گذارد. این نوع ساختار بندی، ابعاد سیاسی و اجتماعی حج را پوشش نمی‌دهد.

امام خمینی علیه السلام حج را به قرآن تشبیه می‌کند که باید برای فهم معانی آن تلاش کرد و مانند غواصی که می‌خواهد مروارید به دست بیاورد، باید به قعر این اقیانوس برویم. غواصی کار سختی است. باید تمام لباس‌ها را برکنید و لباس دیگری بپوشید و دل به دریای حجاج بزنید. در کف دریا که نفس کم می‌آورد، برای به دست آوردن صدف به ابزار دیگری نیاز است. ما چقدر تلاش کرده‌ایم آن گوهر حج را صید کنیم؟ قرآن به همه ابعاد زندگی بشر توجه دارد. اگر حج مانند قرآن است، باید در آن به همه ابعاد آن (فردی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی) توجه کرد.

ویژگی‌های حج ابراهیمی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام

بر اساس تعاریف و ویژگی‌هایی که از امام خمینی علیه السلام در مورد حج بیان شد، می‌توان ویژگی‌های حج ابراهیمی از دیدگاه ایشان را چنین برشمرد:

۱. تحکیم وحدت بین مسلمانان

همبستگی و همگرایی جهان اسلام در اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام جایگاهی ویژه دارد. در اندیشه امام ماهیت و محور همبستگی، حبل الله و حق است.^۱ ایشان برای موضوع همبستگی در جهان اسلام، به ضرورت عقلی، شرعی و اقتضای شرایط ویژه قائل اند.^۲ در ادبیات سیاسی و بین‌المللی امام، تأثیر وجود اختلاف در جهان اسلام با تعبیری همچون «طمع قدرت‌های استعماری به ممالک اسلامی»،^۳ «عامل تسلط بیگانگان»^۴ و «منشأ ذلت و گرفتاری‌ها»^۵ آمده است. در مقابل، برای همبستگی مسلمانان جهان اسلام، آثار بزرگی مانند «عامل سرافرازی»،^۶ «رفع مشکلات»،^۷ «رمز پیروزی»،^۸ «افزایش

۱. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۷، ص ۲۲۹ و ج ۸، ص ۱۵۵ و ج ۱۹، ص ۲۸-۲۹.
۲. ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی = (تبیان، دفتر پانزدهم)، ص ۶۷-۱۹.
۳. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱، ص ۱۱۹.
۴. همان، ج ۵، ص ۳۷.
۵. همان، ص ۱۷۴ و ج ۲۲، ص ۲۴۸.
۶. همان، ج ۶، ص ۴۹.
۷. همان، ج ۷، ص ۱۷۶.
۸. همان، ج ۹، ص ۲۲۶.

قدرت»،^۱ «نجات از سلطه استعمار»،^۲ «کسب استقلال واقعی»^۳ و «عامل شکست قدرت‌ها»^۴ بیان شده است.^۵

در موضوع وحدت و یکپارچگی میان مسلمانان، جان کلام امام خمینی علیه السلام، دوری از فرقه‌ای شدن، اجتناب از تبلیغات تفرقه‌برانگیز دشمنان، دشمن‌شناسی، تأکید بر توانایی‌های مسلمانان، همیاری مسلمانان در دفاع و جهاد در برابر کفار و استکبار جهانی، مشارکت در غم و شادی یکدیگر در اقصا نقاط جهان، تفاهم و همدلی و از همه مهم‌تر چنگ زدن به ریسمان بلند الهی است. امام خمینی علیه السلام در فرازی از سخنان خویش می‌فرماید: «در راه ترقی و تعالی مسلمین و اتحاد و پیوستگی جامعه اسلامی کوشش کنید».^۶

امام خمینی علیه السلام با اعتقاد کامل به وحدت اسلامی معتقد بود که در صورت یکپارچگی

۱. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۰، ص ۲۲۳-۲۲۴ و ج ۱۵، ص ۲۷۱.

۲. همان، ج ۱۱، ص ۲۷۲.

۳. همان، ج ۱۲، ص ۳۶.

۴. همان، ج ۱۳، ص ۳-۴.

۵. ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی = (تبیان، دفتر پانزدهم)، ص ۱۱۱-۱۵۳ و ۳۹۰-۴۰۰.

۶. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲، ص ۳۲۲.

امت اسلامی، هیچ قدرتی یارای مقابله با آن را ندارد و بارها در بیانات خویش بر این نکته تأکید می‌کرد.^۱ ایشان در این مورد می‌فرماید:

- و اگران شاء الله عموم زائران، از هر طایفه و مذهب که از سراسر جهان در آن مکان شریف مجتمع شده‌اند، ندای خداوند را اجابت کنند و با فریاد واحد، ستمگران و ظالمان را محکوم نمایند، کاخ‌های ستم فرو خواهد ریخت.^۲

- ای مسلمانان جهان که به حقیقت اسلام ایمان دارید، بپا خیزید و در زیر پرچم توحید و در سایه تعلیمات اسلام، مجتمع شوید و دست خیانت ابرقدرتان را از ممالک خود و خزائن سرشار آن کوتاه کنید و مجد اسلام را اعاده کنید و دست از اختلافات و هواهای نفسانی بردارید که شما دارای همه چیز هستید.^۳

بخش مهمی از بیانات و پیام‌های امام خمینی علیه السلام به مناسبت حج به موضوع وحدت و همگرایی جهان اسلام اختصاص یافته است. امام، حج را یکی از ابزارها و مکان‌های

۱. ر.ک: امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۹، ۳۷، ۴۸، ۴۹، ۶۹، ۱۶۱.

۲. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۳۵.

۳. همان، ج ۱۳، ص ۲۱۱.

تحقق همبستگی در جهان اسلام می‌دانست و می‌فرمود: «با اتکال به خدای بزرگ در این مواقف عظیمه، پیمان اتحاد و اتفاق در مقابل جنود شرک و شیطنت ببندید و از تفرق و تنازع بپرهیزید».^۱

ایشان همبستگی را یکی از فلسفه‌های مهم حج می‌دانست و زائران را به این امر فرا می‌خواند و آنان را از تفرقه‌افکنی پرهیز می‌داد:^۲ «یکی از مهمات فلسفه حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمین است».^۳

حضرت امام در مورد همبستگی در جهان اسلام، تنها به بیانیه و نظریه‌پردازی بسنده نکرده؛ بلکه راهکارهای عملی هم ارائه داده است^۴ که یکی از آنها شرکت در نماز جماعت اهل سنت به ویژه در روزهای حج است. ایشان در این مورد می‌فرماید: «در وقتی که در مسجدالحرام یا مسجدالنبی نماز جماعت منعقد شد، مؤمنین نباید از آنجا

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۳۳۹.

۲. ر.ک: مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی علیه السلام، حج در کلام و پیام امام خمینی علیه السلام، ص ۳۳-۴۵.

۳. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۶۱.

۴. ر.ک: هاشمی، سیدمحمدجواد، امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، زاهدان، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۲.

خارج شوند و باید از جماعت تخلف نکنند و با سایر مسلمین به جماعت نماز بخوانند»^۱. البته هدف از طرح موضوع «وحدت اسلامی میان ملت‌های مسلمان» این نیست که شیعیان از اعتقادات خود دست بردارند یا سنی‌ها به تشیع گرایش بیابند. بلکه با توجه به مشترکاتی که میان همه مذاهب و فرقه‌های اسلامی وجود دارد، می‌توان همه مسلمانان را در صف واحد در برابر دشمنان قسم‌خورده اسلام قرار داد. اختلاف در بعضی از مسائل اعتقادی و احکام شرعی که نتیجه اجتهاد و تحقیقات علمی است، نباید باعث جدایی و دوری ملت‌های مسلمان شود.

راهکارهای شکل‌گیری وحدت در جهان اسلام را می‌توان چنین برشمرد: بازگشت به قرآن، پیروی از سیره معصومین، تدوین منشور وحدت اسلامی، طراحی ساختارها و نهادهای بین‌المللی اسلامی (تأسیس دار التقرب بین المذاهب الاسلامیه، تأسیس حوزه‌های علمیه مشترک، تأسیس مؤسسات فرهنگی مشترک)، توجه به اشتراکات مسلمانان (اسلام، منافع و اهداف مشترک) و شناسایی دشمن مشترک^۲.

۱. امام خمینی، مناسک حج، ص ۲۵۷.

۲. برای مطالعه بیشتر در این باره ر.ک: نگارش، «اسرار سیاسی حج از منظر حضرت امام خمینی و مقام معظم رهبری»، میقات حج، دوره ۱۹، شماره ۷۴، زمستان ۱۳۸۹.

حج به عنوان عبادتی جهان‌شمول که در کنار ابعاد فقهی و عرفانی از ابعاد سیاسی و اجتماعی عمیقی نیز بهره می‌برد، ظرفیت‌های گسترده، عمیق و بی‌بدیلی برای تقویت ایده امت اسلامی دارد. برآورد این ظرفیت‌ها را می‌توان در تقویت شخصیت دینی مسلمانان در بستر تمدن اسلامی دانست که فراتر از هویت‌ها و تشخص‌های ملی و فرهنگ‌های منطقه‌ای است؛ به عبارت دیگر در حج، مسلمانان در فضای تمدنی و تاریخی اسلام قرار می‌گیرند تا به این نکته مهم توجه کنند که همگی فراتر از فرهنگ‌های ملی و بومی، هویتی تمدنی دارند که نقطه مشترک و سبب اتصال و یکی شدن آنها در عرصه بین‌الملل است و باید برای اعتلا و احتراز آن تلاش کنند.

ظرفیت‌های حج برای تقویت وحدت اسلامی را می‌توان در پنج عرصه سیاسی، ارتباطی، فقهی، اخلاقی و اقتصادی مشاهده کرد؛ به عبارت دیگر در حج از این پنج طریق، هویت دینی، فراتر از هویت‌های ملی و جغرافیایی، تقویت می‌شود تا اخوت اسلامی را هرچه مستحکم‌تر گرداند.

۲. برائت از مشرکان (تقویت گفت‌وگو میان مسلمانان در مقابل گفت‌وگوهای الحادی)

برائت از مشرکان یکی از ویژگی‌های حج ابراهیمی برای تقویت گفت‌وگو میان مسلمانان اسلامی در

مقابل گفتمان‌های الحادی است. گفتمان الحادی گفتمانی است که دشمنان اسلامی ترویج می‌کنند. بسیاری از نظریه‌ها و گفتمان‌های علمی ابتدا در سرویس‌ها و کانون‌های قدرت سیاسی بررسی، و از سوی جریان‌های معاند سیاست‌گذاری می‌شود و سپس در مراکز علمی با پوشش‌های علمی، نظریه‌پردازی، و در کشورهای مختلف ارائه می‌شود. بر این اساس لازم است در داخل کشور، در حوزه علمیه، ابتدا استراتژی مان برای جهان اسلام را تعیین و تبیین کنیم و سپس به زائران، روحانیون و عوامل کاروان‌ها در ایام حج ارائه نماییم.

امام خمینی علیه السلام مکه را محل نشر توحید دانسته و گفته است:

«ابراهیم خلیل، در اول زمان و حبیب خدا و فرزند عزیزش مهدی موعود علیه السلام

در آخر زمان، از کعبه ندای توحید سردادند و می‌دهند»^۱.

«فریاد برائت از مشرکان مخصوص به زمان خاص نیست. این دستور است

و جاوید»^۲.

از دید امام، حج علاوه بر جنبه‌های فقهی و معنوی، دارای جنبه‌های سیاسی نیز

هست. از این رو در مورد اهمیت برائت از مشرکان می‌فرماید:

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۸۷.

۲. همان، ج ۲۰، ص ۹۴.

اعلان برائت از مشرکان که از ارکان توحیدی و واجبات سیاسی حج است، باید در ایام حج به صورت تظاهرات و راهپیمایی با صلابت و شکوه هرچه بیشتر و بهتر برگزار شود. ... مگر تحقق دیانت جز اعلام محبت و وفاداری نسبت به حق و اظهار خشم و برائت نسبت به باطل است!^۱

امام خمینی علیه السلام احیاگر سنت برائت از مشرکان و تبیین‌کننده مبانی آن در دوران کنونی است. ایشان اصلی‌ترین مبنای برائت از مشرکان را دو آموزه تولی و تبری می‌داند^۲ و با گسترش بخشیدن به مفهوم قرآنی آن در سوره توبه، شکستن بت‌های کعبه به فرمان پیامبر صلی الله علیه و آله را نوعی برائت از مشرکان می‌شمارد که عنصر اصلی آن، طرد بت‌پرستی و اعلان انزجار از مشرکان و دشمنان اسلام و محکوم کردن سیاست‌های توطئه‌گرانه و ستمکارانه آنهاست.^۳ ایشان تأکید می‌کند که مسلمانان باید بت‌های جدید امروز را بشناسند و بشکنند.^۴ بر این اساس، برائت را به زمان و مکان ویژه محدود ندانسته، بر

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۳۱۴.

۲. همان، ج ۲۰، ص ۱۱۱.

۳. همان، ج ۲۰، ص ۳۱۴-۳۱۵؛ امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۸۴.

۴. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۹۷-۱۹۹.

تکرار سالانه آن تأکید می‌نماید.^۱

نتیجه دیگر گسترش معنایی برائت در دیدگاه امام خمینی علیه السلام این است که هرگونه دفاع از مسلمانان در برابر مستکبران نیز گونه‌ای برائت از مشرکان به شمار می‌آید.^۲ از دید بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، توجه حاجیان به جنبه‌های سیاسی و اجتماعی حج سبب کوتاهی دست ستمگران می‌شود و زمینه دستیابی به آزادی حقیقی را فراهم می‌سازد.^۳ بر پایه همین دیدگاه، ایشان حج را بدون برائت از مشرکان، ناقص و بی‌ارزش شمرده‌اند.^۴ به باور امام، آیین برائت، کعبه را به پایگاه همیشگی توحید و اعلان انزجار از شرک و ظلم بدل ساخته^۵ و برخی اعمال حج مانند سنگ زدن به تندیس شیطان در همین مسیر تشریح شده است.^۶

امام پس از تأکید بر برائت از مشرکان و نیز بیان ادله سست و بی‌اساس مخالفان و

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۹۴.

۲. همان، ص ۳۱۷-۳۱۸.

۳. همان، ج ۱۵، ص ۱۶۸-۱۶۹.

۴. همان، ج ۲۱، ص ۲۲.

۵. رك: ورعی، سیدجواد، مبانی دینی و سیاسی برائت از مشرکان، تهران، مشعر، ۱۳۷۹.

۶. رك: رهبر، محمدتقی، ابعاد سیاسی و اجتماعی حج، تهران، مشعر، ۱۳۷۷.

موانع احتمالی اجرای آن، واقعیت و ماهیت برائت از مشرکان را یادآوری می‌کنند:

به هر حال، اعلان برائت در حج، تجدید میثاق مبارزه و تمرین تشکل مجاهدان برای ادامه نبرد با کفر و شرک و بت پرست‌هاست و به شعار هم خلاصه نمی‌شود، که سرآغاز علنی ساختن منشور مبارزه و سازماندهی جنود خدای تعالی در برابر جنود ابلیس و ابلیس‌صفتان است و از اصول اولیه توحید به شمار می‌رود.^۱

هرچند برائت از مشرکان یک اصل همیشگی و جاودانه است که خداوند آن را مقرر کرده تا روش سیاسی اسلام و مسلمانان را در مقابل مخالفان توحید و ناقضان حقوق انسانی و مشروع مسلمانان روشن سازد،^۲ ولی از نظر امام، برائت از مشرکان، در هر عصر و زمانی، جلوه‌ها و شیوه‌ها و برنامه‌های متناسب خود را می‌طلبد.^۳

امام خمینی علیه السلام، حج اجتماعی و برائت از مشرکان را به روشی خاص محدود نکرد؛ بلکه دغدغه اصلی و تأکید عمده ایشان بر محتوای عمیق حج و استفاده از آن با اتکا

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۳۱۶.

۲. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۲۱.

۳. همان، ص ۱۹۹.

بر توحید ناب و پرهیز از همه مظاهر شرک و تعلق و توکل به غیر خدا بود. همین امر، توانست منشأ حرکت‌ها و برکت‌های بسیاری در جوامع اسلامی شود و همسویی و تلاش آنان را برای زنده نگه‌داشتن میراث و تمدن اسلامی به ارمغان آورد.^۱

۳. آگاهی‌بخشی و فرهنگ‌سازی

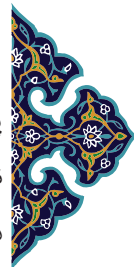
پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام، از ابتدای تشریح حج در اسلام، همواره از حج به عنوان پایگاهی برای انتقال معارف دین و اطلاع‌رسانی به مسلمانان بهره برده‌اند.^۲ امام خمینی رحمته‌الله نیز راه ائمه علیهم‌السلام را ادامه دادند و همواره از این رسانه قدرتمند اسلام برای آگاهی‌بخشی و فرهنگ‌سازی استفاده کردند. ایشان کعبه و حج را منبر بزرگی می‌دانستند که می‌تواند بر بلندای بام انسانیت، صدای مظلومان را در همه عالم منعکس سازد.^۳

به اعتقاد امام خمینی رحمته‌الله، آگاهی‌بخشی و فرهنگ‌سازی در موسم حج از رسالت‌های مهم حجاج و عالمان دینی است. موسم حج بهترین فرصت برای رشد اندیشه و آگاهی مسلمانان،

۱. رك: حسینی آهق، مریم و دیگران، درباره حج، تهران، نشر کتاب مرجع، ۱۳۸۹.

۲. . رك: احمدی، بررسی ابعاد روان‌شناختی مناسک حج و اثربخشی آن بر سطح دینداری و سلامت روانی حجاج، ص ۴۹-۵۴.

۳. رك: صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۲۳۲.

رشد همزیستی مسالمت‌آمیز و همگرایی آنان است. در این ایام، زمینه برای تشکیل امت واحد اسلامی، رشد اخلاق اجتماعی، تقویت هویت اجتماعی مسلمانان و... به وجود می‌آید.

امام آگاهی‌رسانی در حج را در چند بخش تبیین می‌کند:

۱. شناساندن اسلام واقعی: یکی از درخواست‌های امام خمینی^ع از زائران، شناختن

اسلام واقعی بود.^۱ ایشان آشنا نبودن مسلمانان با همه ابعاد اسلام را بزرگ‌ترین مشکل جامعه اسلامی می‌داند.^۲

۲. معرفی همه‌جانبه حج: حج یکی از مهم‌ترین اجزای دین است که ابعاد سیاسی

و اجتماعی آن، همراه با ابعاد عرفانی و فقهی‌اش مطرح می‌شود.^۳ از دید امام، در حال حاضر، فقط به بعد فقهی حج عمل می‌کنند و سایر جنبه‌های آن را به فراموشی

می‌سپارند.^۴ بنابراین حج به عنوان یکی از سیاسی‌ترین عبادات اسلامی، باید احیا

شود.^۵ امام، حج را مانند قرآن می‌داند؛ زیرا هر دو در جهان اسلام مهجورند و هر دو،

۱. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۳۳.

۲. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۲، ص ۲۷۷.

۳. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵۰.

۴. همان، ص ۱۲۲ - ۱۵۴، ۱۸۴، ۱۸۵ و ۲۵۰.

۵. همان.

دارای لایه‌ها و ابعاد معرفتی متعددی هستند که علاوه بر عوام، خواص و اندیشمندان نیز می‌توانند به تحلیل و بررسی و نکته‌آموزی آن بپردازند.^۱

۳. طرح مسائل جهان اسلام: به نظر امام باید مسائل جهان اسلام در حج مطرح شود تا مسلمانان از اوضاع و احوال یکدیگر آگاه شوند و به هویت جمعی مسلمانی دست یابند.^۲ بر این اساس است که فرمود: «ای گویندگان و نویسندگان، در اجتماعات بزرگ عرفات و مَشْعَر و منا و مکه معظمه و مدینه منوره، مسائل اجتماعی و سیاسی مناطق خود را به گوش برادران ایمانی برسانید و از هم طلب نصرت کنید»،^۳ بیشترین بخش پیام‌های امام خمینی علیه السلام در ایام حج، به بیان و تشریح مسائل روز مسلمانان جهان اختصاص داشت؛ برخی درباره کشورهای هم‌چون «فلسطین»^۴ و «لبنان»،^۵ و برخی هم به همه مسلمانان جهان مربوط بود.^۶

۱. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵۰ و ۲۵۱.
۲. همان، ص ۵۵، ۱۱۱، ۱۵۷.
۳. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۳۴۰.
۴. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۲، ۲۰۳، ۲۵۷.
۵. ر.ک: همان، ص ۸۴، ۱۱۴.
۶. ر.ک: همان، ص ۲۶، ۵۶، ۷۴، ۱۱۱، ۱۶۷-۱۷۰، ۲۵۵.

۴. دشمن‌شناسی: یکی از مهم‌ترین مفاهیم در گفتمان بیداری اسلامی امام خمینی علیه السلام، مفهوم «ضدیت» و «غیریت‌سازی» است که بر نقش استعمار و استکبار در دشمنی با جهان اسلام تأکید دارد. امام، دشمنان اسلام را از عوامل مهم عقب‌ماندگی مسلمانان می‌داند؛ زیرا آنها با ایجاد اختلاف و تفرقه‌افکنی بین مسلمانان و به قدرت رساندن حاکمان و دولت‌های دست‌نشانده، سرمایه‌ها و منافع کشورهای اسلامی را به یغما می‌برند. از این رو یکی از مهم‌ترین توصیه‌های امام خمینی علیه السلام خطاب به زائران خانه خدا، دشمن‌شناسی و تبیین جنایات و توطئه‌های آنان بود.^۱

۵. طرح و بررسی مسائل جهان اسلام: امام خمینی علیه السلام در زمینه اجتماع مسلمانان در حج می‌فرماید:

نکته مهم این اجتماعات، این است که مسلمین با هم در یک محیط دور از تشریفات... در این مواقف حاضر شوند و مهم این است که آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال، گذشته است، به اطلاع هم برسانند و برای رفع اشکالات مسلمین، فکر کنند.^۲

۱. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۳۸، ۱۰۸، ۱۱۳.

۲. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۲۷۴.

۴. اسرار معنوی و عرفانی

امام که فقیهی عارف و استاد اخلاق حوزه علمیه بود، گذشته از اینکه همچون حکیمی فرزانه، معارف حج را تبیین کرد و مانند سیاستمداری کاردان به تحلیل سیاسی و اجتماعی حج پرداخت، جنبه‌های اخلاقی و معنوی حج را نیز با ظرافت و بیانی زیبا عرضه داشت و زائران را به رعایت آنها سفارش کرد.^۱

برای فهم دیدگاه عرفانی امام خمینی علیه السلام درباره حج باید به شخصیت عرفانی ایشان توجه کرد. امام در هر رشته علمی، تحت تأثیر مکتب عرفانی بود؛ به عبارت دیگر، شاکله تفکر امام، از طریق اندیشه‌های عرفانی ساخته شده است. به همین دلیل، دیدگاه امام درباره جهان، انسان، علوم، فقه، اقتصاد، سیاست و هنر، دیدگاهی عرفانی است. این موضوع، در گفتار و رفتار و آثار بر جا مانده از ایشان به خوبی آشکار است.^۲

شاید بتوان مهم‌ترین ویژگی شخصیت عرفانی امام خمینی علیه السلام را سیاسی - اجتماعی بودن آن دانست که افزون بر اینکه سبب انزوا و گوشه‌گیری صوفیانه نشد،

۱. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۹-۳۱، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۶۲، ۱۷۵.

۲. تاج‌الدینی، «مقدمه‌ای بر ادبیات سیاسی امام خمینی علیه السلام»، مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام، ص ۲۱۳.

بلکه اوج فعالیت و مبارزات سیاسی ایشان را به دنبال داشت.^۱ تنیدگی ابعاد سیاسی و عرفانی شخصیت امام، در نگاه ایشان به حج نیز به خوبی مشهود است:

مراتب معنوی حج که سرمایه حیات جاودانه است و انسان را به افق توحید و تنزیه نزدیک می‌نماید، حاصل نخواهد شد، مگر آنکه دستورات عبادی حج به طور صحیح و شایسته و مو به مو عمل شود، ... و بُعد سیاسی و اجتماعی آن حاصل نمی‌گردد، مگر آنکه بُعد معنوی و الهی آن جامه عمل پوشد...^۲

این مسئله، با توجه به جنبه‌های سیاسی مناسک حج، ابعاد عمیق‌تری می‌یابد. امام خمینی علیه السلام، لیبیک، طواف، رمی و قربانی را در یک منطق توحیدی، بر مدار بیعت با حق و نفی شرک و طاغوت تفسیر می‌کند و ابراهیم علیه السلام، بنیانگذار حج را بت‌شکن تاریخ می‌داند و بر آن است که زائر خانه خدا، پا جای پای حضرت ابراهیم علیه السلام می‌گذارد و به

۱. ر.ک: عابدی، دفتر عقل و قلب: پرتویی از اندیشه‌های عرفانی و فلسفی امام خمینی علیه السلام؛ غفوریان، مبانی و

ویژگی‌های عرفان نظری امام خمینی علیه السلام؛ منصورى لاریجانی، سیری در اندیشه عرفانی حضرت امام علیه السلام.

۲. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۲۵.

همین دلیل، باید حج ابراهیمی را بر همین اساس انجام دهد؛ به عبارت دیگر، معنویت حج از مناسک حج ناشی می‌شود؛ مناسکی که در عین عبادی بودن، رویکردی سیاسی دارد.

از منظر امام خمینی علیه السلام «جهات معنوی حج بسیار است، و مهم آن است که حاج بدانند که کجا می‌رود و دعوت کی را اجابت می‌کند و میهمان کیست و آداب این میهمانی چیست؛ و بدانند هر خودخواهی و خودبینی با خداخواهی مخالف است و با هجرت الی الله مباین، و موجب نقص معنویت حج است»^۱.

اگر حاجی نداند در محضر چه میزبان بزرگی قرار دارد، اگر نداند به چه مکان مقدسی وارد شده است و به چه آدابی باید توجه کند، به یقین از برکات سفر بهره‌مند نخواهد شد. امام خمینی علیه السلام زائران را به قدر دانستن لحظات معنوی سفر حج فرامی‌خواند:

به زائران محترم تذکر می‌دهم که در این مواقع معظمه و در طول سفر به مکه مکرمه و مدینه منوره، از انس با قرآن کریم، این صحیفه الهی و کتاب هدایت، غفلت نورزند که مسلمانان هرچه دارند و خواهند داشت، در طول

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۳۷.

تاریخ گذشته و آینده، از برکات سرشار این کتاب مقدس است.^۱
امام خمینی علیه السلام زائران را از رفاه‌زدگی و تجمل‌گرایی در حج پرهیز می‌دهد^۲ و بازارگردی را از آفات مهم حج می‌داند. به اعتقاد ایشان مسلمانان جهان نباید زمان اندک موسم حج را در راه غیر ضروری هدر دهند:

کثیری از حجاج بیت‌الله‌الحرام که برای فریضه حج می‌روند و باید در آن مکان مقدس از توطئه بیگانگان به فریاد «یا للمسلمین» برخیزند، غافلانه در بازارها به جست‌وجوی کالاهای آمریکایی، اروپایی و ژاپنی پرت می‌زنند و دل صاحب شریعت را با این عمل، که با حیثیت حج و حجاج بازی می‌کند، به درد می‌آورند.^۳

از دیدگاه حضرت امام خمینی علیه السلام «کالاهایی که در حجاز به حجاج محترم عرضه می‌شود، آنچه مربوط به آمریکای مخالف با آرمان‌های اسلامی و اساساً مخالف با اسلام است، خریداری آنها کمک به دشمنان اسلام است و ترویج باطل است و از آنها

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۹۱.

۲. امام خمینی، صحیفه حج، ج ۱، ص ۹۲.

۳. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۴۴.

باید احتراز شود»^۱.

توجه به ابعاد اقتصادی حج، ممکن است جنبه‌های معنوی و اخلاقی آن را تهدید کند. به همین دلیل، امام خمینی علیه السلام، با دوراندیشی و باریک‌بینی، ضمن توجه به ابعاد اقتصادی حج، افراد را از آسیب نیازدگی در حج، به شدت پرهیز می‌دهد:

توجه داشته باشید که سفر حج، سفر کسب نیست؛ سفر تحصیل دنیا نیست؛ سفر الی‌الله است. شما دارید به طرف خانه خدا می‌روید. تمام اموری که دارید انجام می‌دهید، به طور الهیت باید انجام بدهید. ... مبدا این سفر را سفر تجارت قرار بدهید و امور تجارتي در این سفر مطرح باشد. پیشتان، امور معنوی مطرح باشد. چه آقایان اهل علم و چه کاروان‌ها و رؤسای کاروان‌ها و چه سایر حجاج. سفر، سفر الی‌الله است؛ نه سفر به سوی دنیا. آلوده به دنیا نکنید.^۲

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۹۷.

۲. همان، ج ۱۰، ص ۱۷۵.

۵. اسرار اخلاقی

انسان از نگاه آیین اسلام، افزون بر بُعد مادی، دارای بعد معنوی و فطرت الهی نیز هست. مناسک حج از برنامه‌هایی است که می‌تواند ابعاد روحی و معنوی و اخلاق آدمی را متحول سازد. امام خمینی علیه السلام در مسائل اخلاقی حج، دو بعد فردی و جمعی را مد نظر دارد. در بعد فردی، امام خمینی علیه السلام بر تقویت ارتباط با خدا و اخلاص در عمل تأکید دارد. در مسائل اخلاقی حج به عنوان یک عبادت، اخلاص جایگاه ویژه‌ای دارد. امام خمینی علیه السلام درباره اهمیت اخلاص در حج می‌گوید:

از مهمات در همه عبادات، اخلاص در عمل است. ... حجاج محترم مواظب باشند که رضای غیر خداوند را در اعمال خود شرکت ندهند ... و مهم آن است که حاج بدانند که کجا می‌رود... و بدانند هر خودخواهی و خودبینی با خداخواهی مخالف است ... و اگر همین یک جهت عرفانی و معنوی برای انسان دست دهد ... انسان در همه میدان‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و حتی نظامی، پیروز می‌شود.^۱

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۳۷.

امام خمینی علیه السلام درباره اخلاق اجتماعی نیز بر حسن سلوک و رفتار در حج تأکید دارد: اخلاق کریمه انسانی - اسلامی را با همه زوآر از هر طبقه و هر طایفه و هر رنگ و هر زبان و هر کشور باشند، با دقت مراعات نمایید و در برخوردها و رفت‌وآمدها در جمیع اوقات و احوال و پیشامدها صبور و بردبار باشید و کریمانه با همه رفتار نمایید و در مقابل درشتی‌ها، نرمی و سلم، و در مقابل بد رفتاری‌ها، خوبی و محبت کنید و برای رضای خداوند تعالی تحمل هر پیشامد بدی از هرکس باشد، با روی گشاده و سعه صدر نمایید.^۱

حج، در جوهر و ذات خود، دارای دو عنصر اصلی است: «تقرب به خدا در اندیشه و عمل» و «اجتناب از طاغوت و شیطان با جسم و جان». امام در چنین فضایی تحلیلی سیاسی و اجتماعی از مناسک حج ارائه می‌کند و می‌فرماید:

در فریضه حج که لبیک به حق است و هجرت به سوی حق تعالی به برکت ابراهیم و محمد است، مقام «نه» بر همه بت‌ها و طاغوت‌هاست و شیطان‌ها و شیطان‌زاده‌هاست و کدام بت از شیطان بزرگ، آمریکای جهان‌خوار و شوروی ملحد متجاوز، بزرگ‌تر و کدام طاغوت و طاغوت‌چه از طاغوت‌های زمان ما

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۹۶.

بالا ترند؟

در لیبیک لیبیک، «نه» بر همه بت‌ها گویند و فریاد «لا» بر همه طاغوت‌ها و طاغوت‌چپ‌ها کشید و در طواف حرم خدا ...، به موازات عشق به حق از بت‌های بزرگ و کوچک و طاغوت‌ها و وابستگان‌شان برائت جویند ... و در لمس حجرالأسود، بیعت با خدا بندید که با دشمنان او و رسولانش و صالحان و آزادگان، دشمن باشید و به اطاعت و بندگی آنان، هر که باشد و هر جا باشد، سر ننهید و خوف و زبونی را از دل بزدا بید ... و با حال شعور و عرفان به مشعرالحرام و عرفات روید ... و به فکر نجات محرومان و مستضعفان از چنگال استکبار جهانی باشید ... و شرط همه مناسک و مواقف برای رسیدن به آرزوهای فطری و آمال انسانی، اجتماع همه مسلمانان در این مراحل و مواقف و وحدت کلمه تمامی طوایف مسلمین است ... ۱.

ایشان در پیام دیگری نیز می‌فرماید:

گردش به دور خانه خدا، نشان‌دهنده این است که به غیر از خدا گرد دیگری

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۸۹-۹۰.

نگریدید و رَجْم عَقَبَات، رجم شیاطین انس و جن است. شما با رجم با خدای خود عهد کنید تا شیاطین انس و ابرقدرت‌ها را از کشورهای اسلامی عزیز برانید. امروز جهان اسلام به دست آمریکا گرفتار است. شما برای مسلمانان قاره‌های مختلف جهان، پیامی از خداوند ببرید؛ پیامی که به غیر خدا، بردگی و بندگی هیچ‌کس را نداشته باشید.^۱

حج تنها یک عبادت محض و خودسازی بدون توجه به جامعه‌سازی نیست و در عین ارتقای اخلاقی، مؤثرترین وسیله برای پیشبرد اهداف سیاسی است. اختلاط «عبادت» و «سیاست، اقتصاد و...» در حج است که باعث شده در روایات، از کعبه به عنوان عامل ثبات‌بخش دین بر روی زمین یاد شود؛ زیرا به تعبیری، روح عبادت، توجه به خدا، و روح سیاست، توجه به خلق خداست.^۲

حج در مفهوم بین‌المللی دو نوع منافع کارکردی دارد: ۱. نتایج تربیتی و خودسازی که به معنای هماهنگی فرد با خداوند و همنوایی او با فطرت و طبیعت است؛ ۲. آثار سیاسی و اجتماعی که به معنای ارتباط و هماهنگی با واحدها و گروه‌های اجتماعی

۱. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۶۰.

۲. محمدی اشتهاردی، «عبادت و سیاست، تار و پود حج»، فصلنامه قیسات، شماره ۲۱، ص ۱.

و سیاسی اسلامی دیگر است که به صورت ملت‌ها و دولت‌ها و از نژادهای مختلف و دارای زبان‌ها و فرهنگ‌های گوناگون هستند. بنابراین می‌توان گفت برنامه تربیتی و خودسازی، مقدمه‌ای برای ایجاد یگانگی در جامعه بزرگ اسلامی است.^۱

در اسلام، عبادت فقط در ارتباط با خدا خلاصه نمی‌شود؛ بلکه بخشی از فرائض

دینی در نوع و کیفیت ارتباط و مواجهه با مردم تعریف می‌شود و دینداری کامل هیچ‌گاه با صرف ارتباط فردی با خدا، بدون توجه به جامعه و سایر مسلمانان، حاصل نمی‌شود. حتی اسلام برای عبادت فردی نیز شئون اجتماعی قرار داده است؛ مانند نماز جماعت. به این ترتیب اخلاق و عرفان در اسلام کاملاً جنبه اجتماعی دارد.

هرچند در حج نیز ابعاد قوی اخلاقی، تربیتی و عرفانی وجود دارد، ولی این ابعاد به وضوح و گستردگی به صورت دسته‌جمعی است و با ذیل اجتماعی همراه است؛ به عبارت دیگر یکی از کارکردهای حج این است که ابعاد اخلاقی، به سالم‌سازی و ارتقای روابط اجتماعی بپردازد. بنابراین ابعاد معنوی حج در راستای تقویت و تعالی ابعاد سیاسی و اجتماعی مسلمانان و ساماندهی نظام ارتباطات اجتماعی مسلمانان بر اساس

۱. ر.ک: یاری و معینی «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام‌بخش میان مسلمین در موسم حج»، حج معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، ص ۸۶.

اصول اخلاقی و دینی قابل تحلیل است. در این مناسک و تعالیم اخلاقی، حج به بهترین شکل، زمینه همگرایی و وحدت اسلامی را فراهم می‌کند تا با تقویت هویت دینی، زمینه وحدت مسلمانان را در فضائل اخلاقی و با انگیزه‌های معنوی فراهم نماید.

بخش دوم: تحلیل و تبیین موضوع

- مفهوم شناسی سرمایه اجتماعی در راستای تحقق وحدت در جوامع مسلمین
- رابطه سرمایه اجتماعی و حج ابراهیمی در جهان اسلام

مفهوم شناسی سرمایه اجتماعی در راستای تحقق وحدت در جوامع مسلمین

در چارچوب ویژگی های حج از دیدگاه امام خمینی^{علیه السلام}، وحدت میان مسلمین، اولین و شاخص ترین ویژگی حج است. تمامی ابعاد و اعمال حج در راستای انسجام بخشی جامعه اسلامی است؛ به بیانی دیگر در حج استفاده از زبان مشترک، مکان طواف مشترک، مقام نماز مشترک، محدوده خاص سعی، مکان و وقت خاص احرام، مکان خاص رمی جمرات، لباس متحدالشکل، حرکت به صورت موازی و در یک مسیر و در نهایت، آغاز و پایان مشخص در مکان و زمان مشخص، نشان می دهد الگوی عملی این مناسک و کارکرد نهایی آن، شکل گیری و انسجام جامعه مسلمین است.

حج به عنوان عبادتی سیاسی - اجتماعی با گردهم آوری نمایندگان از سراسر

جهان اسلام در قالب ادای مناسکی یکسان در زمان و مکان واحد، هویت دینی و تمدنی مسلمانان را در بستر امت اسلامی تقویت می‌کند. حج با تکیه بر عناصر مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت‌های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را از بین می‌برد تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم متعالی «امت اسلامی» منسجم کند. لذا حج یک بسیج توحیدی است علیه خود به سوی معبود برای طرد ناسیونالیسم، قوم‌گرایی، نژادگرایی و سایر تعلقات دنیایی؛ علیه مرزهای مادی، و ارتقای جامعه مسلمین به مرزهای اعتقادی ذیل قرآن، کعبه و سیره پیامبر.

در یک جمع‌بندی کلی و به زبان جامعه‌شناختی می‌توان گفت حج، محور ایجاد، توسعه، گسترش و افزایش سرمایه اجتماعی در جامعه مسلمین و جهان اسلام است. یکی از مهم‌ترین رویکردها و تعاریف سرمایه اجتماعی، بر اساس ارتباطات اجتماعی^۱ شبکه روابط و اعتماد اجتماعی است. بنابراین سرمایه اجتماعی در روابط میان افراد تجسم می‌یابد.^۲ البته اعتماد اجتماعی نیز در شبکه روابط اجتماعی در راستای تقویت

۱. ر.ک: ساروخانی، جامعه‌شناسی ارتباطات، ص ۲۵.

۲. ر.ک: کلمن، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه صبوری، ص ۴۶۵.

سرمایه اجتماعی قابل تبیین است.^۱ به این ترتیب روابط اجتماعی می‌تواند بر اعتماد اجتماعی بیفزاید و از این طریق سرمایه اجتماعی را ارتقا دهد.

مؤلفه‌های اجتماعی سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از:

اعتماد، روابط متقابل، مشارکت، آگاهی عمومی، اخلاقیات و مسئولیت اجتماعی، شبکه‌های رسمی و غیر رسمی، انجمن‌های داوطلبانه، کمک و مساعدت، همکاری و تعاون، نظم‌پذیری، احترام به یکدیگر، نوع‌دوستی، صداقت، وفای به عهد، صلح و دوستی، تشریک مساعی و ...

اعتماد، مهم‌ترین مؤلفه سرمایه اجتماعی است که کاهش یا فقدان آن تقابل و تعارض‌های اجتماعی را افزایش می‌دهد.

مؤلفه‌های فرهنگی سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از:

مقررات رفتاری، هنجارها، ارزش‌ها، دین و ایدئولوژی، نمادها، مثل‌ها و استعاره‌ها، جو و فضا، اعتقادات دینی، تفکر عقلانی.

۱. ر.ک: فوکویاما، پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ترجمه توسلی، ص ۲۶.

مؤلفه‌های سیاسی سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از:

امنیت، نهادهای عمومی و مدنی، مشارکت سیاسی، انتخابات، قانون‌مداری مردم، روزنامه‌ها و رسانه‌ها، پایبندی حکومت به قانون و انتخابات و کارآمدی حکومت.

مؤلفه‌های اقتصادی سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از:

امنیت اقتصادی، رسیدگی به فقرا، مبادلات اقتصادی بین کشورها، گسترش بازارها، گسترش تجارت خارجی، شکل‌گیری صندوق‌ها و بانک‌ها، بازسازی اقتصادی و نهادینه کردن آن، شکل‌گیری اتحادیه‌های اقتصادی، مناطق آزاد اقتصادی و بهینه‌سازی منابع سرمایه‌ای.

رابطه حج و سرمایه اجتماعی در جهان اسلام

با توجه به طرح موضوع ابعاد سرمایه اجتماعی این مسئله مطرح می‌شود که حج چگونه و با چه مکانیسمی با سرمایه اجتماعی رابطه دارد و چگونه باعث افزایش سرمایه اجتماعی در جهان اسلام می‌گردد؟ به بیان دیگر «کارکردهای حج در راستای ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام کدامند؟»^۱

۱. ر.ک: علوی‌زاده، «حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام»، میقات حج، دوره ۲۵، شماره ۱۰۰، تابستان

۱۳۹۶، ص ۵۶-۸۰.

سرمایه اجتماعی تابع کیفیت و کمیت روابط اجتماعی است. بر این اساس می‌توان گفت سرمایه اجتماعی که از روابط اجتماعی ایجاد می‌شود و اعتماد اجتماعی را افزایش می‌دهد، بیانی ظریف از امت اسلامی است؛ به عبارت دیگر در حج، روابط بین مسلمانان در سطحی جهانی و بین‌المللی در فضایی اخلاقی و دینی شکل می‌گیرد و نوعی از انسجام و اعتماد اجتماعی تحقق می‌یابد که با تقویت روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد و این یعنی تقویت ایده امت اسلامی در حج.

کعبه تعبیر و نمایش بسیاری از آیات قرآن مانند «**إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ**»^۱ است و می‌تواند در جهت تحکیم پیوند قلبی و اجتماعی و بالا بردن قدرت اجتماعی مسلمانان کاربرد داشته باشد.^۲ افزون بر این، روابط اجتماعی، ره‌آورد مناسبی برای کسب اطلاعات است که سبب رفع ابهام‌ها و تقویت سرمایه و اعتماد اجتماعی می‌شود.^۳ بنابراین در حج با تقویت ارتباطات اجتماعی، زمینه وحدت و همگرایی افزایش

۱. . حجرات: ۱۰.

۲. شایسته فر، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، نامه پژوهش

فرهنگی، سال دوازدهم، شماره دوازدهم، زمستان ۱۳۸۹، ص ۶۵-۸۵

۳. ر.ک: کلمن، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه صبوری، ص ۴۷.

می‌یابد و از این طریق با افزایش اعتماد اجتماعی، سرمایه‌های نرم‌افزاری مسلمانان نیز افزایش می‌یابد و حج‌گزاران با مشاهده نمایندگان جهان اسلام، قدرت خود را با وحدت، افزایش دهند.

در یک نگاه کلی می‌توان گفت سرمایه اجتماعی منبعی است بالفعل یا بالقوه، نهفته در ساختارهای اجتماعی و روابط متقابل بین افراد یا گروه‌ها و سازمان‌های مختلف که ممکن است منافع را در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، در سطوح فردی و جمعی به وجود آورد.

۱. کارکردهای اجتماعی حج

الف) انجمن داوطلبانه‌ای عظیم

انجمن، به مجموعه‌ای از افراد گفته می‌شود که نگرانی، هدف و باوری مشترک دارند. انجمن‌های داوطلبانه از نظر جامعه‌شناسی سازمان‌ها، جامعه‌شناسی توسعه و جامعه‌شناسی سیاسی، بسیار مهم‌اند. این انجمن‌ها ساختارهای نهادینه‌شده یاریگری و مشارکت‌اند. عضویت در انجمن‌های داوطلبانه، یکی از عناصر اصلی سرمایه اجتماعی

شمرده شده است؛ زیرا انجمن‌ها از طریق دامنه وسیعی از تماس‌های فردی، ظرفیتی را ایجاد می‌کنند که در بهبود کارکرد زندگی اجتماعی - سیاسی افراد، نقشی اساسی دارد. حج به عنوان عملی عبادی، گسترده‌ترین انجمن داوطلبانه از حیث کمیت و کیفیت است. هیچ انجمن داوطلبانه‌ای در دنیا وجود ندارد که سه میلیون جمعیت حاضر داشته باشد؛ جمعیتی که نماینده بیش از یک میلیارد مسلمان هستند. حج، محیطی معنوی، آموزشی و علمی است که حضور توده‌ای مردم و سازمان اجتماعی مذهبی موجود در آن، تأثیر فراوانی بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی دارد.

ب) منبع الهام و آگاهی بخشی

آگاهی و شناخت، در دنیای امروز، نقش فوق‌العاده‌ای در زندگی بشر ایفا می‌کند. امروزه دانش و اطلاعات، سرمایه‌ای عظیم در تحولات اجتماعی است که روزه‌روز هم از نظر کیفی و هم از نظر کمی، در حال گسترش است. معرفت یا همان آگاهی و شناخت، نخستین هدیه حج، و کلید گشایش برکات حج در زمینه‌های خودسازی، سیاست، اجتماع، قدرت ملی و تعاون میان ملت‌هاست.

برای فهم جایگاه حج به عنوان ثروت اجتماعی بین‌المللی، توجه به موارد ذیل لازم

است:

- شناخت عظمت حج؛
- تأمل در پایه گذاری این خانه به عنوان خانه خدا و مردم: **﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ**

لَلَّذِي بِنَاءَ مَبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ﴾؛^۱

- فهم اینکه چگونه حج عامل هدایت عالمیان است. و هدایت عالمیان به چه معناست. در حج انواع مختلفی از شناخت حاصل می‌شود که برخی از آنها عبارت‌اند از: وظیفه‌شناسی، خودشناسی، خداشناسی، شناخت اوضاع مسلمین جهان، شناخت نمونه و نمایی از امت واحده، دشمن‌شناسی.

ج) گسترده‌ترین عرصه ارتباطات اجتماعی

زندگی اجتماعی ضرورتی قطعی است و بدون آن، روابط بین اعضای جامعه ممکن نمی‌شود. از سوی دیگر، روابط سالم اجتماعی که از عناصر مهم سرمایه اجتماعی

۱. آل عمران: ۹۶.

است، جامعه سالم را پی‌ریزی می‌کند. بر این اساس اسلام در دستورهای اجتماعی خود، این هدف را در نظر گرفته تا انسان‌ها روابط سالمی داشته و برای یکدیگر مفید باشند. عبادت‌های دسته‌جمعی از قبیل نماز، حج و عزاداری‌ها نیز این مقصود را برآورده می‌کنند.

حج، پیونددهنده مسلمانان است؛ چون روابط اجتماعی در شبکه مذهبی و اجتماعی حج در سطوح مختلف وجود دارد. حج، شبکه ارتباطی معنوی، اجتماعی و سیاسی درون‌گروهی، بین‌گروهی و بین‌المللی خاص، و جامع همه مراتب روابط اجتماعی است. از این رو حج مناسب‌ترین فرصت برای ایجاد ارتباطات منطقی و مداوم و تبادل نظر و مذاکرات اصولی میان ملت‌هاست تا بدین وسیله بتوانند به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی آگاه شده، در حل مشکلات دیگر اعضا شریک و سهیم شوند. برخی از عرصه‌های ارتباطی مهم موجود در حج عبارت‌اند از: بین ملت‌ها و قومیت‌ها، بین حکومت‌های کشورهای اسلامی، بین حکومت‌های کشورهای اسلامی و قدرت‌های استکباری، بین مذاهب و فرقه اسلامی.

د) تقویت اعتماد اجتماعی

اعتماد و روابط اجتماعی، خمیرمایه سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهد. اعتماد و روابط اجتماعی نیز همبستگی تنگاتنگی دارند و تار و پود آن دو، آگاهی است. اعتماد، خیر عمومی است که باید با دقت تمام از آن مراقبت کنیم؛ چون وقتی صدمه ببیند، با آسیب‌های زیادی مواجه خواهیم شد و وقتی نابود شود، جوامع، متزلزل، و دچار فروپاشی می‌شوند. پیامبر خدا ﷺ اعتماد مردم را مایه خوشبختی انسان می‌داند و می‌فرماید: «كَفَى بِالْمَرْءِ سَعَادَةً أَنْ يُوْتَقَ بِهِ فِي أَمْرِ دِينِهِ وَ دُنْيَاهُ»^۱ «در خوشبختی مرد، همین بس که در کار دین و دنیایش به او اعتماد کنند».

حج، میدان ظهور چند نوع اعتماد است: اعتماد به خدا، اعتماد به نفس و اعتماد اجتماعی که آن هم انواعی دارد؛ از قبیل اعتماد بین حکومت‌ها و اعتماد بین ملت‌ها.

ه) همبستگی و انسجام اجتماعی

حج، نمود عینی آیه شریفه ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾^۲ است که

۱. پاینده، نهج الفصاحة، ج ۱، ص ۶۰۷.

۲. آل عمران: ۱۰۳.

بر دو مسئله اساسی «تمسک به حبل‌الله» و «رعایت وحدت کلمه و پرهیز از افتراق و اختلاف» تأکید می‌کند و می‌تواند توحید را در کالبد ملت‌های مسلمان تزریق کند و باعث انس و مودت اسلامی و پیوندهای فکری و عاطفی میان مسلمانان شود.

(و) پتانسیل همکاری و مشارکت اجتماعی یک میلیاردی

به نظر بسیاری از اندیشمندان، مشارکت، تأثیر مستقیمی بر میزان سرمایه اجتماعی دارد. هر قدر شبکه‌های ارتباط اجتماعی متراکم‌تر باشند، احتمال همکاری شهروندان در جهت منافع متقابل، بیشتر می‌شود؛ زیرا مشارکت اجتماعی از طریق افزایش هزینه‌های بالقوه عهدشکنی، کاهش فضای ابهام‌آمیز و غیر شفاف، تقویت هنجارهای معامله متقابل، ایجاد حس اعتماد به دیگران از طریق تسهیل ارتباطات و ارائه الگوی همکاری در آینده، زمینه همکاری و اعتماد به یکدیگر را در میان کنشگران افزایش می‌دهد. کنگره عظیم حج مناسب‌ترین فرصت و موقعیت برای مشورت، تبادل نظر و مذاکرات اصولی میان ملت‌هاست و در پرتو این ارتباطات منطقی و مداوم، می‌توان به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی آگاهی یافت و هر کشوری از مجموعه جهان اسلام به عنوان عضوی از بدن

و ساختار جهانی مسلمین، در مشکلات دیگر اعضا شریک و سهیم خواهد شد.

یکی از مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی حج، تعاون و همکاری در حوزه‌های مختلف زندگی است. پس می‌توان گفت که حج، عرصه عمل به آیه شریفه **﴿تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾**^۱ است. این عمل جمعی، طوری تنظیم شده است و مناسک آن مؤلفه‌هایی دارد که مسئله تعاون و همکاری را تقویت می‌کند و موجب احسان و نیکوکاری می‌شود؛ از باب مثال، قربانی و تقسیم آن میان مردم، به ویژه تنگدستان، به معنای دستگیری و تعاون است. وقتی در مهم‌ترین عمل حج، مؤمن موظف می‌شود تا حیوانی سالم و کامل را بکشد و گوشت آن را به بینوایان دهد، این اندیشه در وی تقویت می‌شود که تنها نباید در مقطع کوتاهی و برای رهایی از گرسنگی به او کمک کرد؛ بلکه باید کاری کرد که از فقر و نداری خارج شود.

ز) وفای به عهد

حج محل تشاور و تعاهد برای حل مشکلات داخلی و بین‌المللی جوامع اسلامی و حل آنهاست. تعاهد، دو جنبه و عرصه دارد: جنبه درونی که دل‌ها و فکرها را در بر

۱. مائده: ۲.

می‌گیرد، و جنبه بیرونی که به شکل امت اسلامی و احساس وحدت اشاره می‌کند. احساس مسئولیت و تعهد، از عناصر قدرت‌اند که امت اسلامی باید آنها را کسب کند. از ضرورت‌های مهم کشورهای اسلامی، گستردن بیداری و احساس تعهد و مسئولیت میان جوانان است و این مطلب، متوجه خواص امت است.

ح) احترام به یکدیگر

مسالمت، مدارا، برادری، محبت نسبت به یکدیگر و ممنوعیت خشونت، منازعه، فسوق و جدال با دیگران، از تأکیدهای مهم اسلام در حج است. حج، محلی است برای تمرین ترک جدال و مخاصمه با دیگران؛ چنان‌که یکی از محرّمات احرام، جدال و مخاصمه با دیگران است.

۲. کارکردهای سیاسی حج

الف) پایگاه تزریق معنویت به سیاست

مذهب و معنویت در سیاست، رسانه‌ها و گفتمان هر روزه بسیاری از افراد در

کشورهای مختلف، تأثیر شایان دارد. یکی از کارکردهای مهم حج این است که افراد سیاستمدار و غیر سیاستمدار را در یک گروه قرار می‌دهد. اگر به درستی عمل شود و افراد قدرتمند و حاکم، واقعاً در کنار مردم عادی، و شهروندان دیگر نیز در کنار هم و در یک صف قرار گیرند، حج به همه آنان صبغه معنوی (بندگی خدا) می‌بخشد و بندگی را خاستگاه تزریق سیاست به جامعه قرار می‌دهد.

ب) پایگاه اعلان مواضع رسمی اسلام در مورد ابعاد مختلف جامعه مسلمین

از دیگر کارکردهای سیاسی حج می‌توان به مسئله اعلان مواضع رسمی اسلام و دولت اسلامی در مورد مسائل ریز و درشت اعتقادی و فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی اشاره کرد. از این رو خداوند به پیامبر ۹ فرمان می‌دهد:

﴿وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ﴾^۱

و این اعلامی است از خدا و پیامبرش برای مردم در روز حج اکبر که خدا و پیامبرش از مشرکین بیزارند.

۱. توبه: ۳.

ج) عرصه احیای هویت سیاسی اسلامی

هویت، فرآیندی است که طی آن، انسان خود را در کنار فرد یا افراد دیگر می‌بیند. این فرآیند می‌تواند محصول عضویت در گروه، یا نتیجه عملکرد گروه، به عنوان مرجع برای آن فرد باشد که مطابق هنجار گروه مرجع، فرد، ارزش‌ها و استانداردهای سایر افراد یا گروه‌ها را چارچوبی برای انطباق خود برمی‌گزیند. از طریق فرآیند هویت‌سازی می‌توان به نوعی، به سرمایه اجتماعی دست یافت. زمانی که این فرآیند ایجاد می‌شود، شانس تبادل اطلاعات و ارزیابی صحیح آنها نیز افزایش می‌یابد. این فرآیند موجب افزایش همکاری و ارتباط متقابل میان افراد نیز می‌شود که البته عکس این قضیه نیز می‌تواند صادق باشد. مهم‌ترین تأثیر و جلوه حج در عرصه سیاسی و اجتماعی است. هیچ یک از ادیان دیگر و مکاتب بشری چنین فرصتی در اختیار ندارند که پیروانشان در مراسمی واحد گرد هم جمع شوند. تجمع حج، خود تأثیری سیاسی دارد و نشان‌دهنده عظمت مسلمانان است؛ به گونه‌ای که می‌توان از حج به «احیای هویت سیاسی - اسلامی» تعبیر کرد. هویت سیاسی - اسلامی از تقابل امت اسلام با مشرکان و کافران و دشمنان جهان اسلام حکایت دارد. چنین هویتی خود در برائت اسلامی در حج به خوبی تجلی و تبلور می‌یابد.

د) نمایشگاه تجلی قدرت سیاسی جهان اسلام

مراسم حج، منبع پایدار تولید قدرت برای کشورهای اسلامی است؛ منبع قدرتی که از اجتماع مؤمنین بر محور توحید برآمده و در مناسبات جهانی و چالش‌های پیش روی ملل مسلمان و رقابت‌ها و منازعات سیاسی و اجتماعی، مؤثر است؛ به عبارت دیگر، حج به مثابه سرمایه اجتماعی، منبع قدرت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است و می‌تواند مسائل مختلف جوامع اسلامی را حل کند.

ه) میدان نمایش امنیت و امنیت بخشی به مسلمانان

حج، به عنوان عبادتی جهان‌شمول با مناسک و احکام ویژه و حرکات نمادینش، نموداری از جامعه امن اسلامی و تمرینی برای تأمین صلح و ثبات و امنیت عمومی در طول حیات اجتماعی انسان در همه مکان‌ها و زمان‌هاست، و حرم، مکه و کعبه، با تقدس و شرافتی که دارد، حریم کبریایی حق و جایگاهی امن برای انسان‌هاست: **﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾**؛ و هرکس به این حریم در آید، در امان است.^۲

۱. رهبر، ابعاد سیاسی و اجتماعی حج، ص ۱۷۹-۱۸۰.

۲. آل عمران: ۹۷.

و) عرصه تمرین قانون‌مداری مردم

واجبات و محرمات متعدد حج و احکام متنوع و پیچیده آن، به ویژه کفارات، تمرینی است برای قانون‌مداری آحاد مسلمین.

۳. کارکردهای فرهنگی حج

الف) تقویت هنجارهای اجتماعی

هنجار از عناصر و مؤلفه‌های مهم سرمایه اجتماعی است. هنجار، اصل، قاعده یا قانون محسوب می‌شود که باید رفتار را هدایت و راهبری کند و به یک معنا، فرمول رفتار است و سبب هماهنگ شدن با محیط و انتظارات جامعه می‌شود.

هنجارها و اجزای آنها راهنماهای آشکاری‌اند که نشان می‌دهند مردم یک جامعه در شرایط خاص، چگونه باید رفتار کنند^۱ یا خود را با جامعه تطبیق دهند.^۲ هنجارهای اجتماعی و اجزای مختلف آن، عناصر اجتماعی‌اند که برای نظارت،

۱. ستوده، روان‌شناسی اجتماعی، ص ۶۹-۷۱.

۲. کینگ، جامعه‌شناسی، ترجمه مشفق همدانی، ص ۸۷.

مراقبت و نگهداری از دستاوردهای اجتماعی به کار می‌روند.^۱ این عناصر اجتماعی برای تنظیم روابط افراد جامعه بنیان گرفته است و افراد جامعه برای ادامه زندگی اجتماعی، مکلف به قبول آنهایند.^۲

هر فرهنگ و تمدنی برای حفظ و بازآفرینی خود نیازمند گسترش هنجارها و ارزش‌های خود از طریق هنجارهای خاص اجتماعی است. حج از این جهت، هنجاری اجتماعی است که به گسترش ارزش‌های اسلامی می‌پردازد. مراحل هنجارآفرینی و هویت‌سازی اجتماعی حج در سه مرحله قبل، حین و بعد از موسم حج روی می‌دهد.

ب) احیای سنت‌های اسلامی

به نظر فوکویاما توانایی رسیدن به سعادت در یک جامعه، در درجه نخست به دوام و قوام مشارکت و همکاری اعضا و مهم‌تر از آن رعایت موازین اخلاقی، نظیر اعتماد، صداقت، نوع‌دوستی، اتکاپذیری و... وابسته است. بنابراین احیای سنت‌ها و ارزش‌های

۱. محسنی، مقدمات جامعه‌شناسی، ص ۳۹۲؛ سیف‌اللهی، جامعه‌شناسی (اصول، مبانی و مسائل اجتماعی)، ص ۳۱۰.

۲. ستوده، روان‌شناسی اجتماعی، ص ۸۱-۸۲.

معتبر اخلاقی، برای ایجاد اعتماد اجتماعی ضروری است.^۱

حج که سنتی دیرین است و در دل خود سنت‌ها و ارزش‌های بسیار دارد، منبعی است غنی و قوی برای سرمایه اجتماعی جهان اسلام.

ج) احیای ارزش‌های اسلامی

حج، اردوگاه تربیتی بین‌المللی مسلمانان با همهٔ اختلاف زبانی، نژادی، عادات، و آداب است؛ محلی برای لبیک‌گویی همهٔ مردم از سرزمین‌های دور و نزدیک به ندای ملکوتی ابراهیم خلیل برای انجام دادن حج و مشاهده منافع.^۲ یکی از آثار این تربیت، شکل‌گیری ارادهٔ اجتماعی است که می‌تواند ارزش‌های اسلامی را جهانگیر کند.

حج، مایه استحکام و تقویت پایه‌های دین، یعنی نظام ارزشی و هنجاری جامعه اسلامی است و به شیوه‌های مختلف در اصلاح اخلاق و افزایش معنویت فرد مسلمان کمک می‌کند؛ از جمله با غفلت‌زدایی، ایجاد رقت قلب، فرصت بندگی و لغو امتیازات دنیوی.

۱. ر.ک: کاظمی، اخلاق و سیاست: اندیشه سیاسی در عرصه عمل، ص ۲۱۹.

۲. حج: ۲۸.

د) تبیین شعائر دینی

اعتقادات و دستوره‌های دینی، سرمایه‌های اجتماعی‌اند و تمامی آنها مؤید افزایش و اهمیت دادن به سرمایه اجتماعی، و حتی افزایش‌دهنده آن می‌باشند. علاوه بر آن، افراد جامعه باید اعتقادات و باورهای مشترکی داشته باشند تا بتوانند اهداف جامعه را به پیش ببرند؛ زیرا اگر در جامعه‌ای تضاد فکری زیاد باشد، نیروها صرف خنثا کردن یکدیگر می‌شود.

﴿إِنَّ الصَّافِيَ وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ﴾^۱

صفا و مروه، از شعائر خداست [که یاد آور اوست]. پس هرکه خانه [خدا] را حج کند یا عمره گزارد، بر او گناهی نیست که میان آن دو سعی به جا آورد و هرکه افزون بر فریضه، کار نیکی کند، خداوند حق‌شناس و داناست.

بنابراین کارکرد دیگر حج این است که جنبه شعائر الهی دارد. توجه به کرامت‌ها و عنایت‌های خداوند و مغفرت و بخشش الهی، و به تعبیر دیگر، حس کردن خدا در حج اتفاق می‌افتد.

۱. بقره: ۱۵۸.

ه) بستر و عامل بقای دین

اگر حج تشریح نمی‌شد، اصل دین به سردی می‌گرایید؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام فرمود: «لَا يَزَالُ الدِّينُ قَائِمًا مَا قَامَتِ الْكُعْبَةُ»؛^۱ «تا کعبه برپاست، دین برپاست». پس نه تنها بقای دین در گرو حج و کعبه است، بلکه بقای مسلمین نیز در گرو آن است. حضرت امیر مؤمنان علیه السلام در این باره فرموده است:

لَا تَتْرُكُوا حَجَّ بَيْتِ رَبِّكُمْ فَتَهْلِكُوا وَقَالَ مَنْ تَرَكَ الْحَجَّ لِحَاجَةٍ مِنَ حَوَائِجِ الدُّنْيَا، لَمْ تُقْضَ حَتَّىٰ يَنْظُرَ إِلَى الْمُحَلِّقِينَ.^۲

حج خانه خدا را ترک نکنید که موجب هلاکت شما خواهد شد و هرکسی کاری از کارهای دنیا را بر رفتن حج مقدم دارد تا به آن کارش برسد، خواهد دید که حاجیان با سرهای تراشیده برگشتند و او هنوز به حاجتش نرسیده است.

و) پایگاه تقویت دین و دین‌باوری مردم

حضور مردم در کنار کعبه و انجام دادن هر یک از مناسک و آیین‌های حج، تأثیر بسزایی

۱. شیخ صدوق، علل الشرایع، ج ۲، ص ۹۸.

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۶، ص ۱۹.

در تقویت ایمان و در نتیجه تقویت دین دارد و زائران را برای ادامه دادن راه پیامبران، استوار و دلگرم می‌سازد. از این رو حضرت امیر علیه السلام فرمود: «فَرَضَ اللَّهُ تَعَالَى... الْحَجَّ تَقْوِيَةً لِلدِّينِ»؛^۱ «خداوند... حج را برای تقویت دین و قوت یافتن آیین اسلام واجب گردانید».

۴. کارکردهای اقتصادی حج

حج به عنوان عمل عبادی چندبعدی، کارکردهای اقتصادی زیادی دارد^۲ که برخی از آنها عبارت‌اند از:

الف) افزایش رزق و تأمین مخارج؛

ب) دفع و رفع فقر از جهان اسلام؛

ج) افزایش تعاملات اقتصادی؛

در جهان اسلام در قالب بازارها، صندوق‌ها، بانک‌ها، شرکت‌های سرمایه‌گذاری

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۶، ص ۱۱۰.

۲. ر.ك: گروهی از نویسندگان، مجموعه مقالات همایش حج و اقتصاد، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲.

منطقه‌ای، بازارهای مشترک اسلامی و تبادلات اقتصادی مشترک برای تأمین نیازمندی‌های کشورهای اسلامی).

کارکرد اقتصادی حج، فراگیر است و همه حوزه‌ها را در بر می‌گیرد که در آیات مختلف قرآنی به آن اشاره شده است؛ مانند: دستگیری تنگدستان،^۱ منافع بسیاری که برای همهٔ مردمان است،^۲ رشد و رونق کسب و کار،^۳ افزایش تجارت،^۴ تقویت پایه فرهنگ جامعه‌پذیری، قوام جوامع و همبستگی اجتماعی،^۵ برخورداری از برکات و منافع کوتاه و بلندمدت،^۶ رهایی از تحریم‌های دشمنان با افزایش تبادل اطلاعات علمی و اقتصادی و تولید علم^۷ و تنظیم امور اساسی جامعه حتی در حوزهٔ فردی و شخصی.^۸

۱. حج: ۲۸.

۲. حج: ۲۷ و ۲۸.

۳. بقره: ۱۹۷ و ۱۹۸.

۴. بقره: ۱۹۷ و ۱۹۸؛ مائده: ۲.

۵. مائده: ۹۷.

۶. حج: ۲۷ و ۲۸.

۷. توبه: ۲۸.

۸. قصص: ۲۷.

بخش سوم: بررسی تطبیقی موضوع

- تحلیل عملکرد جمهوری اسلامی در تحقق منویات امام خمینی علیه السلام
- سخن آخر

الف) دکترین جمهوری اسلامی (حج در گفتمان ولایت فقیه)

با توجه به بستری که حج فراهم می‌کند و منویاتی که امام خمینی علیه السلام در سطوح مختلف تبیین کرده است، حج در قالب گفتمان ولایت فقیه به شرح ذیل فصل‌بندی شده است:

۱. تحقق آرمان‌های جهان اسلام: این دکنترین با تحکیم پایه‌های دین اسلام، اتحاد امت اسلامی، بسط توحید الهی، اقتدار جهان اسلام و حفظ عزت و حرمت فرد مسلمان و امت اسلامی قابل تحقق است؛

۲. تحقق دفاع از ملت‌های مظلوم (فلسطین و سایر ملت‌های تحت ستم)؛

۳. معنویت‌افزایی در حج: این مهم در قالب توجه به پتانسیل‌های حج مانند فراهم

بودن عرصه زهد و تقوا، دوری از زخارف دنیا، بازگشت به سوی خدا و باور به فضل الهی
تحقق می‌یابد؛

۴. حرکت به سمت حکومت عدل الهی (فرج امام زمان).

ب) حج در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی

این دکترین‌ها در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی مانند قانون اساسی تبیین شده
است: اصل یازدهم (همه مسلمانان یک امت‌اند)، اصل یکصد و پنجاه و دوم (نفی هرگونه
سلطه‌پذیری)، اصل پنجاه و چهارم (حمایت از مبارزات حق‌طلبانه مستضعفین)، اصل
چهاردهم و پنجاه و ششم.

بر این اساس جمهوری اسلامی وظیفه خود دانسته است که چشم‌انداز سازمان حج
را به شرح موارد ذیل طرح نماید:

۱. ایجاد تغییر و تحول روحی، اخلاقی و رفتاری در زائران و گسترش و تعمیق فرهنگ

معنویت در زندگی آحاد جامعه؛

۲. ارتقای سطح معلومات و باورهای دینی؛

۳. انجام دادن صحیح مناسک حج؛
۴. آشنا کردن زائران با اسلام ناب؛
۵. ایجاد ارتباط و تعامل بین مسلمانان جهان؛
۶. ایجاد ارتباط با شیعیان جهان؛
۷. ایجاد ارتباط و تعامل میان شخصیت‌های علمی و دینی کشورهای اسلامی؛
۸. استفاده از ظرفیت‌های حج برای توسعه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام؛
۹. اقامه حج ابراهیمی و تقویت روح برائت از مشرکین؛
۱۰. ایفای نقش الهام‌بخشی و اثرگذاری بر تحولات منطقه و جهان اسلام؛
۱۱. تأمین و تدارک امکانات عمومی و تخصصی برای تحقق زیارت مطلوب؛
۱۲. تدارک شرایط لازم برای استطاعت همه علاقه‌مندان به ادای فرائض دینی.

ج) تعریف اهداف جمهوری اسلامی با عنایت به اسناد بالادستی:

۱. اتحاد ملل اسلامی در قالب وحدت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی؛

۲. تقریب مذاهب اسلامی؛

۳. نشر هویت اسلامی؛

۴. دفاع از حقوق همه مسلمانان.

د) عملیاتی نمودن مفهومی و محتوایی اهداف جمهوری اسلامی در حج

۱. توجه به فلسفه حج در قالب درک مشکلات مسلمین، مبارزه با ستمگران، اتحاد مسلمین، آگاهسازی مسلمانان، معاشرت با مسلمانان و زمینه‌سازی برای ترقی و تعالی مسلمین؛

۲. تقویت گفت‌وگو و همگرایی بین کشورهای اسلامی به ویژه نخبگان آنها؛

۳. ایجاد ارتباط با مراکز دینی و علمی؛

۴. بسط آگاهی‌ها و فضائل اخلاقی؛

۵. تعامل سازنده و مؤثر در روابط بین‌الملل در قالب همگرایی با کشورهای اسلامی،

حضور فعال در فرآیندها، نهادها و مجامع و در نهایت همکاری با کشورهای اسلامی؛

۶. آشنایی حجاج با معنویت حج در قالب کارگاه‌های آموزشی و بصیرت‌افزایی؛

۷. تبدیل حج به حرکت عظیم اسلامی؛
۸. معرفی هویت انقلاب اسلامی برای مسلمانان جهان؛
۹. پرهیز از اختلاف در قالب عدم تحریک احساسات اهل سنت، پاسخ منطقی به سؤالات احتمالی و ممانعت از کینه‌توزی.

ه) عملیاتی نمودن کاربردی و اجرایی (طرح و برنامه نویسی) اهداف جمهوری

اسلامی در حج

- این سیاست‌ها در قالب طرح‌ها و برنامه‌هایی به منظور تحقق دکترین‌ها به اجرا گذاشته شده است که از جمله این طرح‌ها عبارت‌اند از:
۱. طرح بازنگری و اصلاح شورای عالی حج و زیارت؛
 ۲. طرح شکل‌دهی و راه‌اندازی کمیسیون‌های سه‌گانه در راستای تحقق اهداف سازمان؛
 ۳. طرح ایجاد مرکز مدیریت و مهندسی توسعه حج؛
 ۴. طراحی الگوی مطلوب حج ابراهیمی - محمدی؛
 ۵. طرح نظام سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در توسعه حج؛

۶. طرح نظام حمایت از مراحل آماده‌سازی، اجرای مناسک و صیانت از دستاوردهای

حج؛

۷. طرح نظام توسعه و تقویت نهادهای غیر دولتی فعال در عرصه‌های آماده و صیانت از

دستاوردهای حج؛

۸. طرح نظام نظارت و ارزشیابی؛

۹. طرح تنظیم تعاملات محیطی در سطح ملی، کشورهای اسلامی و بین‌المللی؛

۱۰. طرح توسعه منابع انسانی؛

۱۱. طرح ساماندهی اجرای نظام آموزشی؛

۱۲. طرح ساماندهی اجرای نظام کارگزاری؛

۱۳. نظام فرهنگ‌سازی و تبلیغات؛

و چندین طرح و برنامه دیگر در راستای تحقق چشم‌انداز سازمان.

سخن آخر

نقطه دلالت مرکزی اندیشه امام خمینی علیه السلام درباره حج «تجلیگاه توحید و نفی شرک بودن حج» است. این مفهوم در تمامی دیدگاه‌های ایشان به وضوح نمایان است. برای تحقق این مهم، محورها و رویکردهایی در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی، مانند قانون اساسی و چشم‌انداز بیست ساله و... مطرح شده است که هسته اصلی این محورها نیز حول اهمیت اتحاد بین مسلمانان جهان و دوری از تفرقه در جهان اسلام شکل گرفته و در قالب سیاست‌ها و برنامه‌های اعلامی و اجرایی، تحقق یافته است. البته توجه به این نکته ضرورت دارد که اسلام آمریکایی و ایادی آن همواره سدی در راه تحقق هدف کلی اتحاد جامعه اسلامی هستند و بخش زیادی از توان دست‌اندرکاران حج برای رویارویی با این عوامل، هزینه می‌شود. بنابراین دخالت و توطئه دشمنان اسلام، مانع تحقق اهداف و برنامه‌های جمهوری اسلامی در حج است.

چالش‌ها و مشکلات نگرشی مسلمانان درباره مناسک حج، غفلت آنان از منافع حج و تشنیت جمعیتشان در موسم حج، همگی حاکی از تلاش اسلام آمریکایی و ضرورت افزایش تلاش‌ها برای همگرایی بیشتر بین مسلمین، به ویژه نخبگان مسلمان است که

امروزه با وجود شبکه‌های اجتماعی می‌توان به آن دست یافت.

آیا عملکرد جمهوری اسلامی در حج در راستای اهداف، سیاست‌ها، راهبردها و برنامه‌هایی که بیان شد، قرار داشته است؟ در این مورد نارسایی‌ها و چالش‌هایی وجود دارد که مهم‌ترین آنها تقلیل‌گرایی ابعاد حج به حوزه فردی و مناسکی است؛ درحالی‌که در دیدگاه امام خمینی علیه السلام، ابعاد سیاسی و اجتماعی از ابعاد فردی حج مهم‌تر است.

تشکیل معاونت بین‌الملل در راستای تحقق اهداف و برنامه‌های سیاسی - اجتماعی، لازم و مفید است؛ ولی ابعاد و رویکرد سیاسی و اجتماعی حج نباید فقط در این بخش منحصر شود؛ بلکه لازم است همه نهادها و بخش‌های سازمان و بعثه، چنین رویکردی به حج داشته باشند. این رویکرد باید در عموم جامعه و زائران نیز تزریق شود. در نتیجه نبود چنین رویکردی، زائران از نماز جماعت با اهل سنت در مکه و مدینه استقبال نمی‌کنند؛ درحالی‌که همگرایی در حج از مهم‌ترین اهداف و برنامه‌های حج ابراهیمی در اسلام ناب محمدی است. همچنین زائران در این نمازها احساس معنویت نمی‌کنند؛ درحالی‌که مکه و مدینه کانون معنویت است.

برای ترویج این فرهنگ لازم است اهل سنت را دیگری و مخالف خود تفسیر نکنیم.

بر اساس مبانی دینی و جامعه‌شناسی، فرهنگ قوی، فرهنگ ضعیف را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بنابراین لازم است بروزات فرهنگ شیعه را تقویت کنیم. به صرف گفتن اشهد ان علیاً ولی الله، نمی‌توان جامعیت فرهنگ شیعی را برای جذب سایر مسلمانان محقق کرد.

چنان‌که گذشت، در اندیشه امام خمینی علیه السلام، وحدت و همگرایی در راستای تقویت امت اسلامی، مهم‌ترین مؤلفه حج ابراهیمی در اسلام ناب است. عملکرد جمهوری اسلامی ایران در حج در راستای امت‌سازی (اینکه آیا منجر به تقویت انسجام و موقعیت امت اسلامی شده یا موجب گسست و تضعیف آن؟) در دو سطح نظری / نخبگانی و عوام / عملی قابل تفکیک است.

در سطح نظری / نخبگانی، جمهوری اسلامی بر اساس قرائتی سیاسی - اجتماعی از دین که مبنای انقلاب اسلامی نیز بود، توسط رهبران و اندیشمندان خود توانست ادبیات جدیدی را در مورد حج ایجاد کند. این ادبیات که مخالف ادبیات رایج در جهان اسلام بود، افزون بر جهات فردی (فقهی، اخلاقی و تربیتی) بر جهات سیاسی - اجتماعی نیز تأکید داشت. مهم‌ترین مؤلفه‌های قرائت جمهوری اسلامی از حج در

این بخش عبارت است از: همگرایی و هم‌افزایی مسلمانان و کنار گذاشتن همه تفاوت‌ها و غیریت‌های مذهبی و فرهنگی ﴿رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾^۱، دشمن‌شناسی و مبارزه با دشمنان اسلام ﴿أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ﴾^۲ (برائت از مشرکین). بر اساس این ادبیات، حج از دو جهت سبب همگرایی امت اسلامی و تقویت هویت امت‌محور می‌شود:

۱. جنبه اثباتی: توحید و ایمان به خدا و هم‌افزایی دینی جامعه ایمانی مسلمانان که در طواف کعبه تبلور دارد؛

۲. جنبه سلبی: برائت از دشمنان اسلام که در رمی جمرات و برائت از مشرکین نمود می‌یابد.

نقطه ابتکاری ادبیات مزبور این بود که سایر مسلمانان به جنبه‌های سلبی هویت‌بخش حج در تقویت امت اسلامی بی‌توجه بودند و بر جنبه‌های اثباتی تمرکز داشتند.

موفقیت جمهوری اسلامی در تقویت انسجام و موقعیت امت اسلامی از طریق حج در سطح عملی/عمومی هنگامی روی می‌دهد که بتواند این «ادبیات» را از سطح

۱. فتح: ۲۹.

۲. فتح: ۲۹.

نخبگانی به «گفتمانی» در سطح عمومی جهان اسلام تبدیل و منتقل کند. هرچند جمهوری اسلامی اقدامات متعددی را در سطح نخبگان و عمومی جهان اسلام انجام داده است تا بتواند دیدگاه خود درباره حج با رویکرد سیاسی - اجتماعی را به جهان اسلام منتقل کند، ولی در برخی موارد رویه و رویکرد جمهوری اسلامی در حج سبب دوگانگی و انشقاق در جهان اسلام شده است.

هرچند این رویه از جهت فقهی مخالف جریان غالب حجگزاری مسلمانان نیست، ولی از نظر تفسیر سیاسی مناسک فقهی، متفاوت است؛ به طوری که به عدم حضور جمهوری اسلامی ایران در حج در سال‌های ۱۳۶۷ و ۱۳۶۸ منجر شد. البته ایران در سال ۱۳۹۵ نیز در حج شرکت نکرد که به دلیل حادثه منا در سال ۱۳۹۴ و همچنین کارشکنی عربستان در سال ۱۳۹۵ بود.

برخی از کشورها و گروه‌های اسلامی که قرابت و گرایش بیشتری به قرائت سیاسی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران از اسلام دارند با نگاه سیاسی - اجتماعی ایران در موضوع حج بیشتر همراهی می‌کنند و سعی در اجرای برنامه برائت از مشرکین دارند. مهم‌ترین مانع در توفیق جمهوری اسلامی در این بخش، غلبه ابعاد فردی حج در

نگرش مسلمانان است که البته متولیان و اجراکنندگان حج (دولت عربستان) نیز به آن دامن می‌زنند. در مقابل، جمهوری اسلامی باید دیپلماسی نخبگانی و دیپلماسی عمومی خویش را گسترش دهد که به دوران حج محدود نخواهد بود.

در مجموع هرچند جمهوری اسلامی چه از جهت ملیت و زبان (فارسی) و چه از جهت مذهب (شیعه) اقلیتی در جهان اسلام محسوب می‌شود، ولی بر اساس اندیشه کلان رهبران و سیاست کلی نظام اسلامی، در حج رویکرد ملی یا مذهبی نداشته و در مسیر واگرایی مسلمانان حرکت نکرده است؛ مثلاً بر بحث‌های فقهی تمرکز نکرده و این موضوع را مانند اختلاف سلیقه اعضای یک خانواده نگریده که هر یک با احترام گذاشتن به نظر دیگری، نظر و سلیقه خود را اجرا می‌کند.

مهم‌ترین نقاط ضعف و موانع اجرای این سیاست همگرایانه جمهوری اسلامی عبارت‌اند از:

- فعالیت‌ها و اقدامات در ایام حج منحصر شده است و پس از پایان حج، ارتباطات و تعاملات ادامه پیدا نمی‌کند؛
- دیپلماسی دولت‌های کشورهای اسلامی، سکولار است و دیپلماسی رسمی در راستای

تحقق اهداف و برنامه‌های حج وارد نمی‌شود؛

- ایران متولی حج نیست، در حالی که نگاه او به حج با سایر کشورها به ویژه عربستان که متولی حج است، متفاوت است.

برای افزایش اثر عملی جمهوری اسلامی ایران در حج در راستای تقویت همگرایی جهان اسلام، جمهوری اسلامی می‌تواند پیشنهاد ایجاد اتحادیه دائمی حج در کنفرانس کشورهای اسلامی را مطرح کند و همچنین خدمات اجتماعی مانند کمک پزشکان ایرانی به حجاج سایر کشورها را نیز توسعه دهد. حضور هلال احمر جمهوری اسلامی در حج که با هدف ارائه خدمات پزشکی به زائران ایرانی صورت می‌گیرد، این امر را تسهیل می‌کند.

منابع

۱. اچ. فرانک، دانیل، «پیوند اخلاق و سیاست در تفکر اسلامی»، ترجمه مسعود صادقی علی‌آبادی، متین، شماره ۹، زمستان ۱۳۷۹.
۲. احمدی، محمدرضا، بررسی ابعاد روان‌شناختی مناسک حج و اثربخشی آن بر سطح دینداری و سلامت روانی حجاج، پایان‌نامه دکتری، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸.
۳. امام خمینی، صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار، ۱۳۷۸.
۴. امام خمینی، صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام‌های رهبر کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی)، چاپ دوم، تهران، مشعر، ۱۳۸۷.
۵. امام خمینی، ولایت فقیه، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۹۴.
۶. امام خمینی، صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای امام خمینی، تهران، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱.
۷. پوپر، کارل ریموند، فقر تاریخی‌گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۰.
۸. تاج‌الدین، علی، «مقدمه‌ای بر ادبیات سیاسی امام خمینی»، مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (گروه تحقیقات سیاسی اسلام)، ۱۳۷۹.
۹. حسینی آهق، مریم و دیگران، درباره حج، تهران، نشر کتاب مرجع، ۱۳۸۹.
۱۰. خراسانی، رضا، اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
۱۱. رهبر، محمدتقی، ابعاد سیاسی و اجتماعی حج، تهران، مشعر، ۱۳۷۷.

۱۲. زارع، عباس، مجموعه آخرین انقلاب قرن، ج ۱ (ایدئولوژی انقلاب اسلامی ایران)، تهران، معارف، ۱۳۹۷.

۱۳. ساروخانی، باقر، جامعه‌شناسی ارتباطات، چاپ بیست و سوم، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۸.

۱۴. سبحانی‌نیا، محمدتقی، «پیوند دین و سیاست از منظر امام خمینی»، مجموعه مقالات کنگره امام خمینی و اندیشه حکومت اسلامی، ج ۱، مبانی کلامی، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.

۱۵. ستوده، هدایت‌الله، روان‌شناسی اجتماعی، تهران، آوای نور، ۱۳۸۵.

۱۶. سیف‌اللهی، سیف‌الله، جامعه‌شناسی (اصول، مبانی و مسائل اجتماعی)، تهران، مرندیز، ۱۳۷۳.

۱۷. شایسته فر، مهناز، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، نامه پژوهش فرهنگی، سال دوازدهم، شماره دوازدهم، زمستان ۱۳۸۹.

۱۸. عبادی، احمد، دفتر عقل و قلب: پرتویی از اندیشه‌های عرفانی و فلسفی امام خمینی، قم، زائر، ۱۳۸۵.

۱۹. عباسی، ولی‌الله، «امام خمینی و احیاء دینی: تغییر در پارادایم»، مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، قم، مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، ۱۳۸۹.

۲۰. غفوریان، محمدرضا، مبانی و ویژگی‌های عرفان نظری امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۸.

۲۱. فراتی، عبدالوهاب، «تعامل عرفان و سیاست در اندیشه امام خمینی»، امام خمینی و اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، کنگره اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی امام خمینی، چاپ اول، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۲.

۲۲. فلاح‌پور، مجید، «ابعاد و مرزهای اسلام ناب محمدی (ص) از دیدگاه امام خمینی»، فصلنامه مصباح

- (دانشگاه امام حسین علیه السلام)، سال یازدهم، شماره ۴۱، فروردین ۱۳۸۱.
۲۳. فوکویاما، فرانسیس، پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ترجمه غلام عباس توسلی، تهران، جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹.
۲۴. کاظمی، سیدعلی اصغر، اخلاق و سیاست: اندیشه سیاسی در عرصه عمل، تهران، نشر قومس، ۱۳۷۶.
۲۵. کلمن، جیمز، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه صبوری، تهران، نشر نی، ۱۳۷۷.
۲۶. کینگ، ساموئل، جامعه‌شناسی، ترجمه مشفق همدانی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۱.
۲۷. گروهی از نویسندگان، مجموعه مقالات همایش حج و اقتصاد، پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲.
۲۸. محسنی، منوچهر، مقدمات جامعه‌شناسی، تهران، دیدآور، ۱۳۹۴.
۲۹. محمدی اشتهاردی، محمد، «عبادت و سیاست، تار و پود حج»، فصلنامه قبسات، شماره ۲۱، ۱۳۸۴.
۳۰. محمدی ری شهری، محمد، «مبانی حج ابراهیمی از دیدگاه امام خمینی»، میقات حج، دوره ۱، شماره ۲، زمستان ۱۳۷۱.
۳۱. مقیمی، غلام حسن، «همنشینی دین و سیاست از منظر امام خمینی»، مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج ۱، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، چاپ اول، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، ۱۳۸۹.
۳۲. منصوری لاریجانی، اسماعیل، سیری در اندیشه عرفانی حضرت امام، تهران، مرکز نشر فرهنگی آیه، ۱۳۷۷.
۳۳. مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی، حج در کلام و پیام امام خمینی، چاپ دوم،

- سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، پاییز ۱۳۷۴.
۳۴. نامدار، مظفر، «امام خمینی علیه السلام و نقد تجدد و ترقی در جامعه دینی و غیر دینی»، مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۹.
۳۵. نامدار، مظفر، «حکیم وحدت و زعیم کثرت (امام خمینی علیه السلام متفکر دوران گذار به جامعه توحیدی)»، امام خمینی و اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، کنگره اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی امام خمینی، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۲.
۳۶. نامور، اکرم، «اخلاق و سیاست در اندیشه امام خمینی»، مجموعه مقالات همایش اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، چاپ اول، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، ۱۳۸۹.
۳۷. نجفی، موسی، «امام خمینی علیه السلام و نقد مدرنیزاسیون در اندیشه ترقی (بر اساس اصول اندیشه تعالی)»، مؤلفه‌های اندیشه سیاسی امام خمینی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۹.
۳۸. نجفی، موسی، تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، چاپ اول، اصفهان، نشر آرما، ۱۳۹۰.
۳۹. نگارش، حمید، «اسرار سیاسی حج از منظر حضرت امام خمینی و مقام معظم رهبری»، میقات حج، دوره ۱۹، شماره ۷۴، زمستان ۱۳۸۹.
۴۰. وحدت از دیدگاه امام خمینی (تیبان، دفتر پانزدهم)، چاپ اول، قم، معاونت پژوهشی مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۶.

۴۱. ورعی، سیدجواد، «پیوند حج با امامت و ولایت»، میقات حج، دوره ۸، شماره ۳۲، تابستان ۱۳۷۹.
۴۲. ورعی، سیدجواد، مبانی دینی و سیاسی برائت از مشرکان، تهران، مشعر، ۱۳۷۹.
۴۳. هاشمی، سیدمحمدجواد، امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، زاهدان، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۲.
۴۴. هوبر، احمد، «دستاوردهای انقلاب اسلامی در جهان امروز»، مجله حضور، شماره ۱، خرداد ۱۳۷۰.
۴۵. یاری، شعیب و معینی، زهرا، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام‌بخش میان مسلمین در موسم حج»، حج معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۹۱.

